

[891. 79 — 7.]

СЕЛЯНСЬКА БІБЛІОТЕКА

ІВАН ФРАНКО

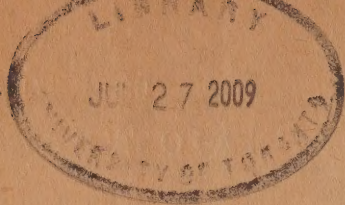
САТИРИ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ І З ПЕРЕДМОВОЮ
АКАД. СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1924.

Édité en Oukraine

Presented to the
LIBRARIES *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by

DAVID CLENDENNING

Д. У. Д. № 683—Київ. 1924.
Держтрест „Київ-Друк“ 2-а друк. Пушкінська, 4.
Зам. № 1414—5000.

ІВАН ФРАНКО.

Іван Франко, що його книжечку даємо оце до рук читачам, був сином незаможного селянина, народився в Галичині р. 1856. Змалку допитливий та розумний, він, почавши з сільської школи, дійшов до університету і тут уперше стрівся з людьми, що наставили його на праву путь. З того часу Франко свій великий хист і розум віддав на службу трудящим людям—робітникам і селянам, і до самої смерти своєї, р. 1916, писав про них і для них, видавав книжки й газети, закладав соціялістичні організації, дбав про справжню просвіту й сам-один зробив для своїх земляків, галицьких українців, стільки, що й десятки інших людей того не здужали-б зробити. За це його уряд і панство гонили, просвітку йому не давали. Насидівся Франко по тюрмах, поневірявся по світах, у великій жив бідності, але не кидав своєї роботи. Вже старий і тяжко хворий, він так само закликав людей до праці, до боротьби й до науки, як і тоді, коли був молодим, повним життя й сил юнаком. Кожен у Галичині знає свого великого письменника і свято його славу пам'ять шанує.

Франко написав за своє життя дуже багато творів—повістей, оповіданнів, віршів, наукових праць. У всіх їх він завжди оступався за народ, кликав людей до боротьби за краще життя, списував побут тих, хто в поті чола працює; показував і розкішне життя нетружених п'явок людських, що живляться з того поту

7

трудою бідноти. Такі його оповідання, як „У поті чола“ або „Бориславські оповідання“, повість—„Захар Беркут“, „Боа-констриктор“, („Змій-полоз“), „Перехресні стежки“, вірші—„З вершин і низин“, „Зів'яле листя“, „Мій ізмарагд“ та багато-багато інших—стали давно вже окрасою українського письменства і виходять що-раз новими виданнями. Бо людям треба того щирого чарівного, сміливого слова, яким умів Франко озиватись і зачаровувати читачів.

Даємо в цій книжечці кілька Франкових сатир, цебто таких творів, у яких письменник гостро й дотепно висміює вади старого ладу: здирство з боку уряду й панства, знущання з бідних людей, політичний утиск, націоналістичні й релігійні забобони і т. и. Добре влучає і сильно дошкуляє Франко всіх, хто сидить на шиї в працівника, і тим збуджує думку його й кличе до боротьби та протесту. Думаємо, що ці думки збудить він і в тих, хто прочитає цю невеличку книжечку з великої спадщини незабутнього нашого письменника.

Сергій Єфремов.

Звірячий бюджет.

Не за горами, не за Бескидами, а таки в нашім краю був колись великий та могучий цар, що звався Лев, а на прізвище Ситий-їсти-не-хоче. Добрий то цар був і справедливий; ніхто на його ніколи не жалувався, а як часом хто хотів пожалуватися, то звичайно ще й не оглянувся, як уже був небіжчик і спочивав у царських зубах. А був він царем над усею звіриною, над усею птицею, і всі його слухали.

А треба вам знати, що в звірячім царстві була вже віддавна така конституція: необмеженої влади ніхто не мав, а кожен їв тільки того, кого міг зловити, задушити й обдерти з шкури. Перед царем усі були рівноправні; він найсильніший, і мав право кожного зловити, задушити, обдерти і з'їсти. Під його рукою були поменші губернатори, як-от Ведмеді, Вовки, а з них кожен мав таке саме право над меншими від себе.

Чи довго, чи коротко жили звірі під такою конституцією, цього вам уже не скажу. Достить, що настав такий час, коли вона їм остогидла гірше од хріну, і вони сказали до царя Лева:

— Найясніший монарху, скасууй ти оту собачу конституцію. Коли рівноправність, то нехай уже буде рівноправність. Ти цар, і всі ми хочемо бути під твоєю рукою. Ти у нас один—їж кого хочеш, дери кого хочеш—твоя воля. Але коли кожен із твоїх губернаторів схоче мати таке саме право й скаже, що й він рівноправний, що він „шляхтич на загороді—рівний воеводі“—то нам, дрібноті, Вівцям, Курам та Зайцям попросту дихати не можна. Таке приходить, що або гинь, або смерть твоя.

Послухав цар Лев тої мови, а що сам був ситий і добродушний, то й каже:

— Що-ж, мої вірні піддані, правда ваша. Сам бачу, що вам ні в кут, ні в двері, коли кожен Вовк і кожен Шуліка схоче над вами збиткуватися. Буде, дітоньки, по вашому. Теперішню конституцію скасую, коли вам допекла, й видам нову таку, що всі ви будете рівні перед правом, а право—то тільки я один. Я один, дітоньки, буду мати до вас право, а решта всі нехай сидять тихо й смирно, і нехай у цілім царстві буде божий супокій. Ніхто не

сміє інших нападати, ані мордувати, ані кривдити, а хто-б поважився на таке лиходійство, то ви тільки спішіть до мене з скаргою, а я покараю лиходія по всій строгості права!

Велико врадувалися всі звірі, почувши таке слово ласкаве від свого царя, і розійшлися по домах. Аж справді, ні стій, ні пожди, цар звелів по всьому царству трубити і бубнити, щоб ніхто не смів другого мордувати, дерти й їсти, та щоб по всьому царству був божий супокій.

Гай, гай, як почули про ту нову конституцію Ведмеді, Вовки і всякі інші драпіжники! Ото варто було побачити, який переполох між ними зчинився. Не приведи господи! Такого рику та зику наробили по всіх дебрах та гаврах¹⁾, та печерах!.. А далі як знюхались—та й гала-драла всі побігли до царя. Обступили його столицю, що твоя чорна хмара, і такого гармидеру наробили, що Лев не знав, який у його день і де його голова. А найбільше ті Вовчиці, так і заводили: „А що-ж наші діточки будуть їсти? Наші бідні Вовченяточка чим прогодуємо? Траву будуть пасти? Кору з дерев гризти? Ще якби були ми, сподіваючись біди тяжкої, хоч капусти понаквашували. Та й то, що варта пісна капуста без солонини? Ой-ой-ой, го-

¹⁾ Гавра—звіряче пристановище, лігво.

ло-о-о-вонько наша бідна, недо-о-о-оленько наша несосвітенна!“

Слухав, слухав цар Лев того крику й заводу, а далі як не розлютується, як не клацне зубами, як не махне хвостом та не рикне своїм здоровенним голосом, то всі звірі трохи з страху на місці не попадали. Тихо стало так, що хоч мак сій. А Лев до них:

— Мовчіть мені, погані бунтівники! Хто ще раз обізветься, той живий з місця не рушиться. А що то ви собі думаєте? За кого ви мене маєте? Хіба я не всім звірям цар? Чи я тільки овечий опекун, козячий приятель, телячий прихильник, курячий батько? Хіба ви всі, Ведмеді, Вовки, Тигри, Орли та Яструби, не такі самі або й ще ліпші мої піддані й діти, як тамті? Чи ви гадаєте, що я на те конституцію видав, щоб ви з голоду дохли, а тамта голота щоб без перешкоди множилася? Дурень, хто так думає!

Всі драпіжники аж відітхнули лекше, почувши таку царську мову. Дух у них уступив, хоч і не знали ще, як властиво цар міркує з тою конституцією зробити, щоб і Вовки були ситі, й Кози цілі. А Лев так далі мовив:

— Слухайте-ж, яка моя воля! Перший артикул нової конституції каже: „Всі звірі рівні перед правом, а право—то цар“. Отже від-

нині я видаю таке право: всі губернаторства касуються, і всі ви маєте бути при мені, будете становити мій двір, мою прибічну сторожу й мою армію. А інші звірі мають достачати для мене і для мого двора поживу. Уложимо бюджет, кілька для всіх вас, для ваших родин потрібно на день поживи, передамо той бюджет звірячій раді, вона ухвалить, тоді всі ви будете жити собі, як у бога за дверми, і побачите, що за нової конституції живеться далеко ліпше, ніж без неї. Бо коли давніше ви ніби-то мали право хапати й їсти всякого, кого тільки подужаєте, то все таки ви мусили бігати, засідати, ловити, не раз боротися й мучитися, не раз і голоду натерпітися. А тепер усьому цьому кінець. Ми ухвалене розложимо на поодинокі громади, й вони мусять нам самі все знести і достачити, так що кожен тільки бери й їж готовісіньке. Знаєте тепер, що значить нова конституція?

Драпіжники трохи зо шкури не повискакували з радости, почувши таке мудре вияснення нової конституції. „Справді,—подумав собі кожен,—коли звіряча рада ухвалить наш бюджет, то тоді всякий скаже: що-ж, самі ухвалили, самі того хочете, то й давайте добровільно. А вже цар на те й цар, щоб звіряча рада ухвалила все те, чого йому треба й чого він зажадає“.

І всі почали підскакувати з радості, як хто міг найвище, і вити, і ревити, і пищати, і кричати всіма голосами: „Слава, слава, слава нашому мудрому цареві!“ А далі, побравшись за передні руки, давай виводити перед царським престолом величній національний танець, а хор що-найдобірніших співаків затягнув на двадцять чотирі голоси преславну пісню:

Многая-гая-гая,
Многая-гая-гая
Літа-та-та-та-та-та-та,
Літа-та-та-та-та-та-та,
Многая літа!

Не треба вам і доповідати того, що все й справді сталося так, як казав Лев. Ведмеді, Вовки, Риси, Шуліки, Орли і всякі звірячі драпіжники дуже докладно пообраховували собі, скільки їм і всьому їх родові й приплодові потрібно на рік страви. З тих обрахунків цар звелів своїм міністрам уложити бюджет, скликав велику раду звірячу з усієї держави й сказав:

— Ну, дітоньки, маєте, славити бога, нову конституцію. Що-ж до вподоби вам вона?

— До вподоби, ваше царське величество! — закричали всі звірі.

— Добре, дітоньки! Дуже мене це тішить. Тепер-же вважайте, що вам скажу. Усі ви

обов'язані пильнувати її, як ока в голові, і в потребі все, але то—все, що маєте, навіть життя своє, посвятити для неї!

— Кожної хвили готові ми це зробити!— закричали в патріотичнім зворушенні Осли, Всли, Барани й інші звірі.

— Дуже мене тішить ваш патріотизм,— сказав Лев.— Вірте, що я вмю його цінити. Конституція, котру я дав вам, і котра по-вік-віка становити буде славу мого правління, дорога мені так само, як і вам. Щоб стерегти її, зберігати як найвищу святощ і боронити проти всякого порушення внішнього і внутрішнього, я не тільки готов сам трудитись день і ніч, не жалючі поту й крові, але надто установив постійну сторожу, під котрої охороною кожен з вас, навіть найслабший, може супокійно спати.

— Дай тобі, боже, много літ прожити, наш мудрий і милостивий царю!—крикнули всі звірі, хоч уже не так радісно, як першим разом. А цар говорив далі:

— Ось вам обрахунок. На удержання моє і моєї сторожі маєте давати добровільно те, що тут прописано, а я за те ручу вам, що в цілім краю по віки вічні панувати буде божий супокій.

Слуги роздали всім звірячим послам друкований рахунок. Заглянули послы в той раху-

нок, і аж мороз пішов у кожного по-за плечима. Але що вже було робити! Бодай чоловік має чорне на білім, що, коли і кому має дати, і знає, що більше від його не зажадають.

— Секретарю,—сказав Лев,—відчитай бюджет, може хто схоче в тій справі голос забрати.

Тоді піднявся один старенький Осел і сказав:

— Вношу, щоб увільнити пана секретаря від читання. Всі ми прочитали той бюджет і знаємо відразу, що без бюджету не можна. Всі ми віримо своєму цареві й готові для його на все. Для того вношу, щоб рада ухвалила цей бюджет без дискусії, відразу. Хто за тим, нехай встане з місця.

Усі встали. Бюджет прийнято. Від того часу в звірячій царстві запанував правдивий божий супокій.

Історія кожуха.

Був собі кожух. Простий баранячий кожух, навіть не надто новий; правда, не латаний, та вже порядно проходжений, просяклий духом людського поту, з поблеклими віддавна прикрасами, що колись надавали йому характер типового покутського кожуха. Словом, тепер то був кожух звичайний, буденний, невидний.

А проте, він був дуже гордий, і в бесідах із самим собою, які провадив звичайно в нічній темряві, висячи на жердці над постіллю в господаря, чванився та виносився над міру.

„Що-ж то,— міркував він,—котрий кожух, котре футро, котрий апарат церковний ¹⁾ має більше право до гордості й поваги від мене? Правда, з лисами, покритими гранатовим сукном, більше панькаються та шапкують, перед апаратом церковним більше припадають, та що те значить! Усе про людське око! Бо, кажучи правду, які-ж їх заслуги? Хіба тільки, що одно від одного більше коштують. Чи можуть

¹⁾ Риза.

же вони зрівнятися зо мною, простим, бідним кожухом, що своїм натуральним теплом ogrіваю всю родину? Так! сміливо можу сказати, що без мене одного ніхто, але то ніхто з родини мого господаря не міг би під час зими виглянути з хати. Бо я їх єдиний кожух, єдина тепла одежа. І нехай мені вельможні лиси і вовчі шуби покажуть одну одежу, що так вірно, невтомно і безкористливо служить своєму господареві, як я.

„Тільки що перші півні запіють, уже встає господар, тягне мене з жердки та йде до стайні досипати худсбі січки з вівсом. Вернеться з стайні і стане до праці, різати січку для коней,—уже господиня накидає мене на плечі та йде до стайні коровину видоїти. Вернеться від корови, знов господар одягає мене на себе та йде на подвір'я дров нарубати. Нарубає дров, напоїть коні коло криниці, коровину, води принесе і вертається до хати, але мені нема одпочинку. Вже мене одягає донька, дівчина, що йде на цілий день прясти до багатого сусіда за ложку страви та за сердечне спасибі. Тільки що туди прийде, служниця того багача несе мене знов до дому, бо мушу нову справляти службу. Синок господаря, семилітній хлопчина, ззівши кусник хліба з часником і мисчину теплої затірки,

мусить іти до школи. То-ж бере мене також на свої дрібні плечі, хоть майже по кістки йому сягаю і долішнім кінцем тягнуся по снігу, і йде до школи. Та й тут я не можу довго забавитись. Ще в сінях знімає мене з хлопчини парубок-слуга другого сусіда-багача, що потребує мого господаря, щоб ішов молотити або гній з стайні викидати. А в полудне, коли діти виходять з школи, знов той самий парубок несе мене до школи, щоб я хоронив від морозу хлопчину, як вертається додому. А з дому несе мене знов до господаря, а ввечері мандрую по доньку. І так цілісінький день перехожу, як ткацький човник з кута в кут, із плечей на плечі, від праці до праці, завжди до послуг готовий, завжди пожаданий, тужно очікуваний і з дякою прийманий. Справді: так жити, то значить не дурно жити! То значить сповняти своє призначення, служити ретельно, бути пожиточним! Так живучи, можна чутися вдоволеним із сповнення своїх обов'язків, можна чутися гордим“.

Оттак міркував собі сердечний кожух. Одно тільки його смутило, що надто швидко зуживався.

„Чую, що не довго вже мені животіти. Незабаром шви потріскають, волос вилізе, ба навіть шкура де-не-де вже починає тріскати.

І що-ж тоді зробить мій бідний господар? Знаю, що вже віддавна найгарячіше його бажання стягнутися на новий кожух, та як же далеко до здійснення того бажання! Відколи пан дідич ліси повирубував, нема заробітку з кіньми в зімову пору. Овець не держить, а що руками взімку заробить, того ледве стає на сяку-таку обуву та на податок. Відки-ж тут до кожуха? А без кожуха взімку як без духа. Ой, тяжка хлопська доле!”

II.

Одного дня зайшла маленька зміна в розкладі кожухових послуг.

Ранок минув, як звичайно.

Кожух одвів хлопчину до школи, коли це прибігає його господар, батько хлопчини, в легкій полотнянці. Вбіг до школи, учителя не було—і, хухаючи в пальці, сказав швидко хлопцеві:

— Юрню, дай-но мені кожуха! Пан дідич прислав по мене, каже мені їхати з його фурами в ліс.

— Ой, а як же я вернуся з школи без кожуха?—повідідає хлопець, скрябаючися в голову.

— Візьми, синку, ноги на плечі та й біжи хутко, то загірєшся, нічого тобі не буде,—сказав батько, одягаючи кожуха. А може бог

дасть, що в дворі знайду ліпшу роботу, то на другий кожух стягнемоя, — додав, аби потішити затурбованого хлопчину.

Того дня вже кожух цілий день не злазив з плечей господаря. Коли ввечері обое вернулись додому, кожух у трьох місцях потріскав на рукавах, і господар воркотів невдоволений, бо окомон за роботу мало заплатив і навіть на другий день не казав приходити.

Та найгіршу біду застали дома: Юрцьо лежав хворий. Гарячка з'їдала хлопчину, спраглими устами стогнав без тям и тільки одно приказував: „В боці мене коле, ой, коле!“

Від того дня змінилася кожухова доля. Хлопець не ходив до школи. Що там радили, як хухали і шептали й плакали родичі, не вмію того сказати. Досить того, що, полежавши зо два тижні, Юрцьо одужав. Адже-ж тверда хлопська натура! Щезла гарячка, перестав кашель, не стало колоти в боці, тільки лишилося ослаблення. Рвався хлопець до школи, та мати, бачучи його безсильність, не хотіла його пускати.

Коли це одного разу, власне, як ціла родина сиділа коло миски затірки, а кожух висів на жердці, двері відчинилися і ввійшла в хату пресвітла власть громадська: десятник і присяжний.

— Слава Йсу!—сказали входячи.

— На віки богу слава!—відповів господар, устаючи від стола.

— Час до обіду,—сказала господиня.

— З богом святим, най бог благословить,— відповіла власть громадська.

Хвилю панувала мовчанка в хаті.

— Просимо сідати,—сказав господар.

Власть сіла на лаву.

— Що-ж вас, панове, до нас приводить?— питає господар.

— Та то ми, куме Йване, не самі від себе,— сказав, скрябаючися в голову, присяжний.— То пан начальник нас прислав.

— Ой, а що-ж там нового?—йойкнув господар.—Адже шельварок¹⁾ я відробив.

— Та то не про шальварок,—сказав десятник. А от, хлопця до школи не посилаєте. Пан учитель на кару його подав. Маєте римського²⁾ заплатити.

— Римського? А боже!—скрикнув Іван.— Таже хлопець був хорий!

— А хто-ж то знав? Чому-сте про те вчителеві не донесли?

— А боже милий! Чи-ж то чоловікові те в голові?—сказав Іван.

¹⁾ Шальварок—громадські одбутки.

²⁾ Римський (ринський) гульден—монета, 80 к. на наші гроші.

— Га, а ми також тому не винні. Нам наказано стягнути з вас кару, римського.

— Хоть мене на муки тут беріть, хоть мені шинами підшви печіть, коли на моїм цілім обійстю римського готівкою знайдеться.

— Нам байдуже до того, кумцю любий,— сказали присяжний і десятник.—Ми, куме, громадські слуги: що нам накажуть, мусимо робити. Нема грошей, нам наказано брати, що можемо. Ось кожух.

— Куме, той кожух, то наш єдиний маєток!—крикнув господар як опарений.—Без його ніхто з нас не має в чім виглянути з хати на мороз.

Та даремні були благання. Вже кожух був у руках у десятника, а цей, оглянувши його, сказав киваючи головою:

— Ну, два, три римські він іще завжди варт!

— Не бійтеся, куме—сказав присяжний.—Кожух ваш не пропаде. Занесемо його до Юдки. Сьогодні принесете римського—сьогодні вам той кожух вернемо.

— Але-ж, куме, бійтеся бога!—сказав Іван.—Відки-ж вам візьму римського? Адже-ж без кожуха взімку заробити не можу!

— Що нам до того? Візьміть де хочете! Ми маємо гострий наказ.

X

— Таже кожух мокрий,— сказала господиня, ламаючи руки. Хоч би бодай жид його прошив, поки де кине в коморі,

Та власть уже не слухала цих слів. Десятник узяв кожух під пахву і, не поздоровивши нікого, вийшов з хати. Вийшов за ним і присяжний. Ті, що лишилися в хаті після того, як винесено кожуха, дізнали такого чуття, неначе-б винесено труну когось найдорожчого з родини. Хвилю сиділи, як остовпілі, і тільки опісля, мов на команду, жінота заридала в голос, хлопець отер сльози рукавом, а сам господар сидів понурий коло вікна й оком стежив за властю, що ні відци ні відти впала, як вихор, і понесла, власне, те, без чого ціла родина одразу стала вдвое бідніша і зовсім безпорадна.

III.

Минув тиждень від того дня. Іван якимось чудом добув римського, заніс до вїта і дістав дозвіл—узяти назад заграбленого кожуха. Разом з десятником пішов до Юдки, радий, що от знов дочекається кожуха в хаті. Та радість його незабаром минула. Коли Юдка виніс кожуха з комори, Іван уже здалека почув сопух гнилизни. Мокрий кожух, пролежавши тиждень у вохкій коморі, став зовсім

непридатний до вжитку, зогнив і в пальцях розлазився. Йойкнув Іван і аж за голову вхопився руками.

— А бог би вас побив!—сказав обертаючися то до десятника, то до жида.

— Ну, а мене за що?—відповів Юдка.—Чи то я обов'язаний сушити ваші кожухи?

— А я також тому не винен,—відповідав десятник.—Казали мені заграбити—я заграбив, решта не до мене належить.

— Але-ж бійтеся бога!—лементував Іван.—Я римського заплатив і втратив кожуха! Хто-ж мені мою кривду верне?

Юдка і десятник тільки плечима стенули.

Свинська конституція.

Оце оповідання—не мся духовна власність. Я чув його в Збаражі, в східній Галичині, від старого селянина на прізвище Антона Грицуняка, що оповідав це на народнім вічу. Грицуняк—це дуже цікава поява, один із немногих живих іще недобитків того племені оповідачів і бандуристів, що складали старі думи про діла і пригоди козаків: Грицька Зборовського, Кішки, Безродного, Андибера, про битви Хмельницького з ляхами і про трагічну втечу трьох братів із Азова, і співали-промовляли їх заслуханому козацькому війську. Його зверхній вигляд зовсім не показний: це простий собі сивий дідусь, одягнений не пишно, а навіть бідно, не надто високий, сухий, з лицем, поораним трудами життя, але повним виразу, з чорними блискучими очима. Він не вирізняється нічим із юрби селян, рідко вмішується в розмову і на перший погляд не виявляє розвитку, вищого по-над звичайний рівень галицького селянства. Розуміється, він не вміє читати, ані писати.

Перед початком віча розмовляв я з кількома знайомими селянами. Грицуняк наблизився до нас, нас представили одного одному, ми обмінялися кількома словами і розійшлися. Мої знайомі, переважно молоді селяне, що покінчили народні школи і пильним читанням книжок розширили свою освіту, не могли мені нахвалитися Грицуняком за його надзвичайний бесідницький талант і за те, що він один із небагатьох людей старшого покоління, душею й тілом прилучився до радикального селянського руху.

Не диво, що я був дуже цікавий на його промову. Але віче розпочалося, точку за точкою денного порядку обговорювано і залагоджувано, а Грицуняк не зголошувався до слова. Аж при останній точці денного порядку, де заповідалися „внески і інтерпеляції“, виліз він на стіл, що заступав місце трибуни, виліз якось нерадо і, очевидно, піддаючися намовам знайомих. Якийсь рух і шепіт пройшов по залі, коли його фігура показалася над збором, і всі зібрані, котрих було над 600 людей, щільно напханих у не дуже великі приміщення, застигли, хоч мак сім.

— Та коли маю говорити,—промовив Грицуняк зовсім поважно до тих, що стояли найближче його,—то мушу мати папір перед

собою. Я-то, по правді, неписьменний, але свої нумері знаю і без паперу не вмію говорити. Нехай це буде хоч би лиш податкова книжечка.

Голосний сміх привітав цю першу Грицунякову заяву. Один із тих, що стояли найближче до його, подав йому картку незаписаного паперу. Грицуняк узяв його обіруч і держучи перед собою, немов читаючи з його, почав свою промову таким монотонним, співучим виголосом, немов наслідував сільського школяра, що починає читати „по верхах“. Пізніше його виголос значно оживився, не виходячи, проте, з тону ритмічної, ніби біблійної прози. Що-хвили ціле зібрання переривало його оповідання голосним реготом, але бесідник навіть вусом не моргнув; навпаки, при безупинних вибухах загальної веселости його лице набірало все поважнішого, навіть понурого виразу, поки при кінці не дійшло до повної, дерев'яної апатії, котрої гумор і іронію виявляли тільки незвичайно блискучі очі під навислими бровами.

— Слухайте, браття, яку то я розмову мав недавно з одним моїм старим приятелем. Приходить, бачите, до мене мій приятель і ровесник, що ми з ним уже давно не бачилися. Привіталися ми, як бог приказав, а я й питаю його:

— Ну, старий приятелю, як-же ся маєш? Як тобі поводитьсья?

— Богу дякувати, маюся не зле і поводитьсья мені добре,—він так до мене.

— Ну, це гарна новина,—кажу,—і я дуже радий би знати, якого то ти такого добра зазнаєш?

— Якого добра? Ну це не тяжко сказати, і ти сам знаєш.

— Ні, ні, так ти мені не викрутишся,—сказав я до його.—Мусиш мені докладно сказати, що тобі за добро таке притрапилося.

— Ах, приятелю,—відповів він,—хіба-ж це не добро, чого ми, богу дякувати, дожили? Подумай лиш: панщини відколи вже не робимо, перед законами всі ми рівні, чи пан чи хлоп, ну та й конституцію, спасибі їй, маємо.

Він так багато наговорив відразу, що за останнім словом йому не стало духу.

— Еге, любий друже,—мовив я,—це справді дуже гарні речі, про які ти тут наговорив, тільки знаєш, не треба придивлятись їм надто зблизька.

— А то чому?

— А тому, що вони так, як ті крамські хустки—пускають фарбу, а та фарба потім брукає пальці чоловікові.

Мій приятель не міг того зрозуміти, і тому я мовив до його далі:

— Бачиш, любий приятелю, це щира правда, що ми тепер уже не мусимо робити панщини. Але чи не схотів би ти пригадати собі трохи докладніше, як то тоді бувало, а як у нас тепер?

Мій приятель не міг пригадати собі те так докладно, то я мусив трохи підрятувати його своєю пам'яттю.

— Не правда? Тоді кожного дня, скоро ранок, ходив панський отаман по селу від хати до хати, стукав костуром до дверей і кричав: „Ей ти, Йване, Грицю, Семене, ану на панщину, бо будуть буки¹⁾ в роботі!“

— Ая, ая, так було тоді,—сказав мій приятель і мимоволі почухався в таке місце, де його в тій хвилі зовсім не свербіло.

— А як-же-ж нам тепер? Отаман не ходить уже з костуром по селу від хати до хати, це правда. Але що робить хлоп²⁾? Ось я тобі скажу, любий приятелю. Хлоп устає з доброї волі рано-ранісінько, бере курку або півкопиряць і йде до самого отамана—тепер він називається „пан ржонца“—кладе перед ним свій дарунок і просить його „клінне вашеці“, щоб дозволив йому вийти робити панщину на панським лані. А коли прийде без подарунку,

1) Бук—кий, різка.

2) Хлоп—мужик, селянин.

то пан ржонца дасть йому в карк¹⁾ і полишить йому ласкаво свободу—вмірати з голоду.

Мій бідний приятель не здобувся нічим відповісти на ці слова, а тільки зітхнув тяженько й похитав головою,

— І перед законом ми рівні,—так говориш, любий приятелю,—це я так до його балакав далі.—Мусить бути й цьому правда, хоч я досі якось не міг того добачити. Коли прийду до пана старости або до пана судді, або навіть до автономічного виділу повітового, то все ще чую те саме, що й перед 1848 роком: „Чекай, хлопе! Геть відси, хлопе!“ А коли я раз поспробував бути премудрим і покликатися на свою рівність перед законом, то дістав по-заушника, такого цупкого та дзвінкого, як і за отаманських часів. А от поглянь ти—як прийде до канцелярії пан дідич, пан державця або хоч би простий пан орендар, то його ніколи не примушують чекати на дворі, але раз просять сідати й поводяться з ним так чемненько, так делікатно... Ну, таку саму рівність мали ми й перед 1848 роком.

— Але тоді були буки!—докинув мій приятель і знов мимоволі почухався в те місце, де його не свербіло.

— Правда твоя,—відповів я йому,—тоді

¹⁾ Карк—потилиця.

були буки, а тепер повигадували де-що таке, що зовсім стане за буки. І ще може й з підсипкою... Ось послухай, що сказав один мій сусіда до пана старости. Бачиш, мого сусіду, преспокійну собі людину, підкусило щось поїхати до Відня, знаєш, із тою великою депутацією, що їздила до цісаря¹⁾ скаржитися на ті кривди, які терпів нарід від Баденього. Ну, а потім, знаєш,—та депутація вислухала щό вислухала у Відні, а як вернулась до краю, то всіх бідних депутатів почали тягати на протоколи й карати. То й мого сусіду не минуло це добро: пан староста засудив його на 50 римських грошевої кари. То мій сусіда, як вислухав той вирок, та й зібрався на відвагу, та й каже: „Пане старосто,—каже,—я бідний чоловік. Коли я вже допустився того великого злочину й їздив до цісаря скаржитися на ясновельможні соймові вибори, то, що вже діяти, я готов прийняти за це справедливу кару. Але-ж бо моя жінка і мої діти в цім моїм злочині нічогісенько не винні, то за що-ж ви їх караєте? Карайте мене самого, а не їх. Адже коли ви накладаєте на мене таку грошеву кару, то щоб стягнутися на неї, я мушу продати свою останню корову і ще й останню

¹⁾ Цісар—цар так звався в Австрії.

свиню, і ота кара гірше впаде на мою челядь, ніж на мене самого. То-ж прошу вас, вельможний пане старосто, чи не могли-б ви зробити мені ту велику ласку й перемінити мені ту грошеву кару на буки? Я, богу дякувати, хлоп сильний і здоровий, 50 буків ще якось витримаю, але 50 римських грошевої кари, того, бігме, не витримає моє бідне господарство". Так говорив мій бідний сусіда до пана старости, але пан староста не вволив його волі, бо, мовляв, ми тепер перед законом усі рівні, буків нема, а що велять заплатити, те заплати, хоч із коліна вилупи. І мій бідний сусіда жде тепер що-дня урядової екзекуції та грабіжу на все своє добро, бо тої грошевої кари не заплатив і досі. Ну, і що-ж ти скажеш, любий приятелю, про ті новомодні буки, які замість певної одної частини тіла б'ють цілого чоловіка ще й усю його сім'ю?

Мій приятель знов не здобувся ні на яку відповідь, а тільки зітхнув тяженько.

— І конституцію маємо також,—почав я по короткій мовчанці знов говорити до свого приятеля,—ая, маємо! Кажуть, вона дуже гарна і преписна. Ти бачив її коли, любий приятелю?

— Бачив?—здивувався мій приятель.—На папері, в книжці друковану бачив, чому ні?

— Е ні, я не про паперову говорю,—від-

повів я,—а про правдиву, таку як вона виглядає по самій правді. Бачив ти коли цю дійсну, живу конституцію?

— Якже-ж її можна бачити? Адже-ж усі ми живемо в ній, відчуваємо її...

— О, так, відчуваємо її, це ти правду сказав. А ось я бачив її на власні очі й хочу тобі це оповісти. Їду ото я раз із своїми двома синами до Тернополя на ярмарок. Перед нами їхав незнайомий мені господар із жінкою. Чоловік сидів напереді й поганяв коней, жінка сиділа ззаду на сидженю, а між ними, обстелена соломою й добре зв'язана, лежала здорова, годована свиня, що її везли до міста на продаж, і спокійно вистромила з воза свою клапоуху голову. Приїзжаємо до Тернополя, переїзжаємо через рогачку¹⁾, аж тут, диви, коло рогачкової будки сидить підстаркуватий панисько, має в руці блискучий ніж і курить люльку на довгім цибусі—от таким довгім! Скоро тільки побачив віз із свинею, зараз зірвався з лавки й крикнув, як з бодні:

— Стуй, хлопе!

Господар зупинив віз, а панисько з ножем наблизився до них.

— Що тут везеш на возі?—запитав він гостро.

¹⁾ Рогачка—митниця.

— Свиню, проше ласки пана,—покірно відповів господар.

— Та я й сам бачу, що це свиня, але як ти везеш її? Га? Чи не бачиш, що бідній худобині від посторонка геть попухли ноги? А ти лайдаку, а ти непотрібе, чи ти не знаєш, що не вільно так мучити бідну скотину?

Цее мовлячи, панисько наблизився до свині й своїм ножом розтяв на ній посторонки так шпарко, що в поспіху покалічив свинячі ноги.

— Марш на поліцію! Мусимо тебе покарати як слід!—кричав невмолимий панисько і свинячий освобідник.

Хлоп сидів переляканий, як задеревілий на возі; він почав був випрошуватися у сердитого паниська, але де тобі,—цей ані слухати не хоче! Але хлопова жінка була, видно, догадливіша. Вона зміркувала, як спекатися біди. Поки там її чоловік перемовлявся з неподатливим паном, вона витягла з-за пазухи червону хустину, пошпорталася в ній якусь хвилю, видобула зав'язаних у однім її розі 20 крейцарів¹⁾ (вона певно два дні гірко робила і голоду натерпілася, поки заробила їх), втиснула їх неподатливому паниськові в жменю й почала тоді й собі-ж просити його разом із чо-

¹⁾ Крейцар—дрібна монета, трохи менша за копійку.

ловіком. Аж тепер неподатливий панисько потрохи зм'як і промовив:

— Ну, цим разом ще вам дарую і пушу вас вільно, але пам'ятайте собі це, доки життя вашого.

Під час тої пригоди я з своїм возом від'їхав був трохи наперед, але казав хлопцям затримати віз, бо хотів побачити, який буде кінець тої справи. Почекали ми добру хвилю, поки господар з свинєю знов проїхав поуз нас. Але порядок на возі був уже тепер зовсім не той, що попереду. Жінка сиділа напереді і поганяла коней, а чоловік сидів іззаду й обома руками держав свиню, обнявши її за шию. А свиня, увільнена з посторонків, стояла тепер на возі просто, роззиралася на всі боки, кожної хвилі полохаючись перед кожним новим предметом, кожної хвилі готова до скоку. І недовго трівало, аж ось над'їхала блискуча панська четверня: коні чвалали, дзвоники теленькали, фурман лускав з батога... Свиня перелякалася страшенно, кинулася й вискочила з воза. Господар, що держав тварину за шию, був очевидно слабший від неї й також вилетів з воза і впав так нещасливо, що розбив собі до крови лице об камінь, а свиня—хода! Аж мої хлопці посхапувалися з воза, дігнали її й помогли господареві пішки завести її на торговицю. От так то, друже мій, виглядає у нас свинська конституція!

X

Але це ще не все.

По полудні того самого дня вертався я з Тернополя—так завчасу, щоб на ніч заїхати додому. Наближаємося до рогачки, а там усе ще сидить той сердитий пан з блискучим ножем і спокійнісінько пакає собі люльку на довгим цибусі. Повів я очима по передміських полях, аж бачу, геть далеко на гостинці йдуть два чоловіки в хлопським убранні і рівним кроком наближаються до міста.

— Ну, ті певно довго служили при війську,— подумав я собі,—і так там твердо навчилися муштри, що й тепер іще, на старості літ, держать крок і машерують рівно в парі.

Але коли вони надійшли до нас трохи ближче, побачив я за ними щось чорне, а понад їх головами щось блискуче, ніби довгий огнистий язичок. То вже не треба було великої премудрости, щоб виміркувати, що це шандар¹⁾. А коли надійшли ще ближче, то я почув при кожному їх кроці тихеньку музику: дзінь-брязь! дзінь-брязь!

— Ага, подумав я собі,—ось у чім тут штука. Ось чому вони так гостро крок тримають і так рівно машерують у-парі. Але чекай-но ти, пане шандаре! Нехай-но ти надійдеш до рогачки. Нехай-но ти з тими бідними, так боляче до купи

¹⁾ Шандар—жандарм, поліціант.

X

скованими людьми покажешся на очі сердитому панові з блискучим ножом,—там-то ти пізнаєш, як-то можна так мучити хрещене створіння!

І я вже тремтів у душі, щоб сердитий пан при рогачці з надто великого поспіху, як розбиватиме кайдани, якими сковані були ті нещасні, не покалічив так і їх рук, як покалічив був свинячі ноги. Не менш цікавий був я й на те, як то накинеться сердитий пан на нелюдяного шандаря й як поведе його на поліцію. Але, на моє превелике диво, нічого-сінько такого не сталось. Два сковані чоловіки і шандар спокійнісінько перейшли через рогачку і пройшли повз сердитого пана. А сердитий пан не те, щоб остро накинувся на шандаря, але де там! устав і поклонився йому дуже чемненько, а я з оттаким носом поїхав додому. Так - от тобі, любий приятелю,—закінчив я свою розмову,—так виглядає хлопська конституція. Хлоп мусить завидувати простій свині.

Бурливі оплески, що зірвалися по тій промові, тривали досить довго. Коли втихли, старий Грицуняк додав:

— Вибачайте, мої любі, я властиво повинен був сказати вам це при точці „причини еміграції“, але думаю, що й тепер воно ще не запізно.

І з цими словами він зліз со стола.

Як пан собі біди шукав.

I.

Було це не давно і не пізно, а так у самій середині. Жив тоді в нашім краю один пан багатий, котрий дожив до двадцять п'ятого року, а не чув ані разу про біду. Цілком не розумів, що значить це слово. Його батько тільки-що вмер, ситий слави і віку, маєток лишив великий і добре загосподарований. Шпіхлірі¹⁾, каси повні, повні стодоли й обори, слуги вірні й прихильні панові, славне ім'я предків, здоровля, молодість і краса,—чого-ж більше можна жадати від долі? Тож нічого не жадав молодий пан. Жив попанськи, батьківського добра не марнував, у політику не вдавався, віддав богу що боже, а цісареві що цісареве, і на тім кінець.

І був би молодий пан таким робом прожив увесь свій вік, коли-б не випадок—на око дрібний, що одначе знищив його супокій, затроїв життя, зруйнував маєток.

Одної суботи пішов пан по смачній вечері на прохід до саду, з саду зайшов на тік, а з току

¹⁾ Шпіхлір—магазин на хліб, засік.

до стодоли. У стодолі стояла ціла купа людей: підданих хлопів, дозорців і панських двораків, а зпосеред тої купи долітали до панського слуху якісь лускоти, ніби молоча, але помішана з жалібним криком і стогнанням. Зацікавлений вступив пан, щоб поглянути, що то діється. Цікавий побачив образок. Під стіною на кріслі сидів головний завідатель панських маєтків і голосно лічив, поглядаючи від часу до часу в невелику книжечку. На тоці лежав розтягнений мужик і йойкав, і стогнав, і кричав. На його руках, плечах і ногах сиділи три дужі хлопці, а два інші прали канчуками в те місце, відки ноги ростуть.

— Що ви робите?—питає цікаво пан.

Завідатель став перед паном, уклонився й сказав.

— То, прошу пана, Проць Шуліка відбірає свою тижневу порцію.

— За що?

— Три рази спізнився на панщину.

— А так!—сказав пан, заспокоївши свою цікавість, і хотів відійти.

— Ой бідонько-ж моя, бідонько чорна!—крикнув мужик, розтягнений на тоці.—І на полі що-дня били за спізнення, і тепер ще б'ють. А в мене жінка хора, дитина вмірає, біда вдома, нема що раз у рот вложити—і не спізняйся!

Дальші слова заглушив поновлений лускіт батогів об тверду, висохлу хлопську шкуру. Але пан, почувши ті слова, нагло став, зворушений ними, потім вернувся, махнув на гайдуків, щоб перестали молотити.

— Що ти говориш про біду?—запитав він Проця.—Що це таке?

Проць підвівся з землі й витріщив на пана свої сиві очі.

— Біда, паночку?—вистогнав.—Що то біда? Біда,—то біда, пек їй! То наш щоденний хліб.

— Ваш хліб? Як же вона виглядає? Нічого про неї я досі не чував.

— Га, то пан щасливі. А я досі не чув про такого, хто-б її не знав.

— Отже ти її знаєш?

— Ой, паночку, відколи мене мати на світ народила.

— Ну, то покажи її мені!

Мужик стояв і почав чухатися в потилицю.

— Як же я її ясному пану покажу? Вона всюди є.

— Брешеш, хлопе, бо в мене її нема.

— Дай боже панові здоровля!—сказав мужик, кланяючись панові до ніг,—але зате я її бачу. Для мене все біда на світі.

— Кажи, що?

— От ті канчуки, наприклад, мій нинішній біль—хіба не біда?

— Брешеш, хлопе, то заслужена кара.
— А панщина хіба не біда?
— Брешеш, шельмо, то святий обов'язок,
— А той голод і холод, що терпимо в хаті,
хіба то не біда?

— Брешеш, то через твоє ліни्वство.
— А слабість жінки і дітей хіба не біда?
— Брешеш, то воля божа, що для твого-ж
добра насилає проби на тебе.

Мужик стояв остовпілий, не вмів нічого
більше сказати.

— Но, скажеш мені де власне твоя біда,
чи ні?—грізно крикнув пан.

— Га, паночку, найбільша моя біда, що я
на світ народився.

— Так? То ти будеш блюзнити пану богу?
Кладіть його, хлопці, і валіть йому решту, кілька
ще там йому належиться, а крім того десять
київ у додатку, нехай не ображає пана бога.

Відійшов пан, а мужик, більше не кажучи,
сам положився на тоці, щоб відібрати решту
своєї „заслуженої кари“...

II.

А пан тим часом ішов далі й думав. Лю-
бив думати цей пан.

— Бреше, шельма хлоп! Дурне слово ви-
найшов, щоб покрити власне недбальство, лі-

нивство і глупоту. Хто працює, той має. Хто справляє свої обов'язки, той має чисте сумління. Хто рано встає, тому пан біг дає.

Гарно думав пан і розумно, забув лише, що він сам не працював, а мав, не справляв жодних обов'язків, а чув себе найспокійнішим на світі, а рано вставати ще змалечку не любив страшенно.

— Але я їх відучу від того!—говорив він далі сам до себе.—Не дозволю більше говорити такі дурні слова, або нехай мені покажуть оту біду, нехай її сам побачу, сам знаю. Доки цього не буде, ні за що в світі не повірю, що вона є на світі. Адже-ж я бачу, і чую, і розумію, як бог приказав, так самісенько, як кожний чоловік, як кожний мужик. Так само бачу сонце, блакить неба, зелень дерев, чую як півень співає, як лускають ціпи на току—усе так само. Чого-ж то він каже, що всюди бачить біду, а я ніде не бачу її? Бреше, лайдак, та й годі.

Розумний був пан, у школах учився, не вірив тому, що пан біг зліпив шляхтича з іншої глини, як мужика, то-ж і зовсім розумно міркував, що коли однакові очі, то й бачити мусять однаково.

Власне йшов пан стежкою через величезний овочевий сад, коли нагло перед ним з

криком перебіг обдертий сільський хлопчина, а за ним що-сили гнав старий, кривий на одну ногу садівник, махаючи суковатим коштуром. Хлопчина, придержуючи лівою рукою капелюха на голові, а правою махаючи, як веслом, скочив через рів, видряпався на пліт і мов грушка покотився з його на другий бік. Був би садівник може дігнав і зловив його на плоті, але, бідолаха, не міг перескочити рова, розігнався в своїм запалі й, замість на другий бік, ляпнув у саму середину рова по коліна в болото.

— Що тут діється?—крикнув пан, спинившись над берегом рова, з котрого насилу стався вилізти старий садівник.

— Ет, ясний пане,—стогнав старий,—біда моя з тими хлопчиськами. Лиш одвернуся, зараз один з того, другий з другого боку до саду закрадається, яблука краде.

Пан стояв і грізно поглядав на його.

— Біда, кажеш? Що то значить—біда?

Садівник подивився на пана не мудріш од мужика.

— Біда, ясний пане, то... то... то біда, та й по всьому.

— Не глузуй собі з мене, старий дурню, кажи докладно, а коли ні, то ще нині прожену тебе з служби.

— Та нехай бог боронить, ясний пане!— крикнув старий.—А де-ж би я подівся на світі? Я у небіжчика, старого пана...

— Дуби смалені плетеш,—перебив пан,—не про те питаю. Кажи—знаєш біду?

— А хто-ж її не знає, ясний пане?

— Ти за себе відповідай, а не за хтося! Знаєш її? Що вона за одна? Як виглядає?

Старий з зачудуванням поглянув на пана. В голові йому майнула думка, чи пан бува не здурів?

— А як-же має виглядати, прошу ясного пана?—сказав прижмурюючи повіки.—Подібна до старої баби, в лахманах, боса, голодна, і нічим її наситити не можна.

Розгнівався пан на такий невчасний жарт.

— Що-ж ти, блазню, думаєш, що я дурень такий як ти, і плетеш мені дурниці? Хочу її бачити, хочу з нею познайомитися.

— Не дай того боже ясному панові!—скрикнув старий.

— Не плети нісенітниць,—крикнув пан,—коли я хочу! Або мені покажеш її ще нині, або не маєш у мене місця.

— Та відки-ж я її візьму?

— Звідти, де вона є. Та-ж ти її знаєш!

— Мій боже, вона є всюди, і кожен її бачить, а хто її не бачить, той щасливий у

бога, того вже так пан біг сотворив, щоб усе лиш добре і гарне бачив на світі, а біди ні. Ясний пане! Най пан бога не ображає й не викликає вовка з ліса!

Але пан уже не слухав тої просьби й відходячи крикнув до старого:

— Ще сьогодні хочу бачити її. А коли мені не покажеш, то щоб завтра і сліду твого в моїх маєтках не було!

Старий стояв мов оголомшений. От так маєш! За тридцятилітню вірну службу така заплата! Для якоїсь панської примхи він мусить на старі літа тратити кусник хліба. І що таке сталося панові? Яке лихо підшепнуло йому оту нещасну гадку про біду? Старий думав і ні до чого не міг додуматися.

III.

Вертаючись до свого двора, побачив пан на подвір'ю купу старостинських посіпак і гайдуків, і міських поліцаїв, що вели двох людей звязаних, обдертих і покрівавлених.

— Що то за люди й куди їх ведете?—запитав пан.

— То розбишаки, напали на одного купця й обрабували його в лісі, аж ось ми зловили їх.

— Ми невинні люди,—благальним голосом закликали ув'язнені,—ми йшли спокійно до-

рогою, коли вони зловили нас. Біда вигнала нас із хати, біда вигнала ще в гіршу біду.

Як опарений скочив пан, почувши ті слова.

— Брешете!—крикнув.—Та біда, про котру говорите, то ваша власна вина. Не вірте їм, слуги закона! Скільки раз із уст таких-от лайдаків чув я слово „біда“, стільки раз переконувався, що вони закривають тим словом власну вину.

— Ми прийшли до ясного пана,—щоб нам пан дозволили вмістити їх на ніч у безпечнім місці, поки завтра поведемо їх до міста,—сказав начальник посіпак.—А тим часом можна й перевести з ними слідство, як належиться.

— Радо вволю вашу волю і прошу всіх на ночівлю. І на слідство також дозволяю.—І пан прикликав своїх гайдуків, щоб були до помочи при слідстві з арештованими. Коли ті не хотіли добровільно признатися до сповненого злочину, принесли панські слуги розпалені шини, котрі приложено до стіп ув'язнених і держано доти, доки не призналися. Потому, стогнучи, з спаленими підощвами, вони були вкинені до порожньої мурованої комори. А пан, утішений своїм щасливим здогадом, пішов до покою.

— Так і є,—думав він.—Ті люди мов діти; кажуть, що биті, а не кажуть, за що. Наслідки

власної своєї вини й підлоти називають бідою. Бажають урятуватися від неї, а не позбуваються своїх помилок. Віднині маю певну міру в руці, маю ключ до пізнання людської вдачі. Хто каже, що йому біда, у того або сумління не чисте, або голова не мудра. Тою мірою буду їх міряти і всім покажу, що добре на цім вийду. А насамперед із моїх слуг не стерплю ані одного у себе, котрий хоч заїкнеться про біду.

І пішов пан до касира, що похилений лічив та й лічив при світлі лойової свічки.

— Ну, що там у тебе, мосьпане?—спитав пан.

— Біда, ясний пане, в цім місяці здобутки не покривають видатків.

— А, так?—сказав пан, червоніючи з гніву.— Добре, завтра віддаси мені, мосьпане, касу і книги: не маєш у мене більш місця.

— Але-ж, ясний пане!—простогнав касир, блідніючи ввесь, як полотно. Пан одначе не слухав. Пішов на тік, де гуменний тільки-що скінчив перегляд худоби, пригнаної з паші.

— А що-ж там, гуменний, як у вас іде?—запитав пан.

— Біда, ясний пане, десь пастух у лісі дві корові згубив.

— Здаси завтра свою службу іншому, я більш не потребую твоєї служби.

— Але, ясний пане!—йойкнув гуменний, мов громом прибитий, але пан був уже далеко. Там конюший доглядав, як поєно з дубових відер панські цугові коні.

— А що там, пане конюший?—крикнув здалека пан.

— Та біда, ясний пане: буланый жеребчик зломив ногу.

— Там до чорта!—крикнув пан.—Прийдеш мені завтра до обрахунку: не маєш у мене більше служби.

Конюший став, мов облитий льодовою водою, і мняв у руці здійснений капелюх, але не сказав ні слова. Тим часом пан ішов уже напроти польового, котрий вертався з поля.

— Ну, що там у полі?—запитав його коротко.

— Біда, ясний пане: вчорашній град витовк нам лан вівса під лісом.

— Не маєш, мосьпан, від завтра в мене служби!—ревнув пан і як біснுவатий побіг далі. Напроти його, поважно ступаючи і оглядаючись довкола, йшов головний завідатель панських маєтків, чоловік хоч із шляхетським гербом, але з жидівською душею. Тримав він цілу службу в кліщах, пильнував усього, запобігав і загібав, знаючи, що чим більше буде на купі, тим більше можна з тої купи взяти

для себе, не лишаючи ані сліду, ані підозріння. І тепер власне він обчислював, щоб в минулім місяці приросло для його кишені й до якої суми заокруглиться збита вже кабза, за котру думав незабаром і набути один з гарних маєтків у близькім сусідстві.

— Ну і що-ж там, пане брате?—сказав до його пан.

— Все добре, ясний пане!—усміхаючись сказав завідатель.

Аж зітхнув пан, аж на серці йому полешало. Вічна біда, від котрої зачинали свої відповіді найстарші і ніби найвірніші слуги його батька, зачала наповняти його переляком. Починав чути себе серед злодіїв, розбишак. То-ж незвичайно зрадів, здибавши хоч одного чесного чоловіка, у котрого сумління чисте, котрий не мав потреби своїх провин або лінивства покривати тим дурним і безбожним виразом „біда“. Щиро стиснув пан руку вірному слугі й приятелеві, приязно з ним розмовляючи, пішов додому.

IV.

Була ніч, чудова, ясна і тепла, липнева ніч. Не клеїв сон панських повік, і дивні якісь думки снувалися в голові. Устав пан, надів на себе легкий полотняний плащ і вийшов з

покою. Йдучи коридором до головних дверей і переходячи побіч кімнаток, де жили старші офіціялісти, він чув якийсь глухий плач у покою старого садівника, конюшого і польового. Кожен із них був сам з своєю гризотою, жоден може не знав, що така сама доля спіткала й інших крім його. Кожен може крив перед іншим свій біль, щоб тепер у темній самоті тим сильніше почувати його урази. Соромно якось і негарно зробилося панові на душі; як злочинець, гонений голосом власного сумління, втікав він уздовж темного коридора, стиха відімкнув надвірні двері й вийшов на подвір'я.

Ясно було, як удень. Не оглядаючись по-за себе, йшов пан зразу хутко, а потім усе поволіше й не глядів, куди йде. Йшов і думав, а швидче півголосом розмовляв сам із собою.

— Мав-же-б я помилятися? Мала-ж-би оця біда бути чимось правдивим, дошкульним, сильнішим од людей, що панує над ними по-мимо їх волі? Але в такому разі мусив би я щось знати про неї. Кільканадцять літ посвятив я науці, пізнаванню минувшини, теперішности й наокружної природи, а про біду, як про щось дошкульне, я не чув. Та й тепер, хоч і як напружую свою думку, ніде не можу добачити її. У природі є порядок і гармонія всіх

річей, певні незмінні закони, але біди ніякої нема. І поміж людьми є також певна гармонія, порядок, освячений законом і переказами бувальщини, але й тут нема біди, як якогось відрубного закона, як видимого явища. Ні, моя правда: біда—то лише прикровка нездібності або нечистого сумління.

— Неправда,—відізався лагідний, але певний голос тут же обік його. Без особливого страху або зачудування оглянувся пан, бо-ж таки не було чого страхатися, він був на своїм подвір'ю, а ніч була така ясна. Обік його нечутними кроками йшов парубок, убраний у легкий, що розвівався, плащ, з ясним лицем і ясним на плечі розпущеним волоссям. Не злякався пан ані зачудувався, побачивши його; так йому якось було любо на душі, неначе-б з тим молодим чоловіком знався змалечку.

— Чому неправда?—запитав пан.

— Є біда по-за людською виною й нездібністю,—відповів молодий чоловік.

— Чим докажеш її існування?

— Нащо доказувати, коли можеш її бачити на кожному місці і в кожній хвилині!

— А чому-ж я її не бачу й не бачив досі?

— Бо ти дививсь оком, узброєним формулками брехливої науки.

— Яким же оком можу побачити її?

— Оком любови і спочуття.

Знову стидно й негарно зробилося панові на душі. Мовчав, спустивши очі в землю.

— Ну, що-ж, хочеш бачити її?—запитав його товариш.

— Не знаю, чи потраплю, — несміливо одповів пан.

— Знаю, що такий, як тепер єси, не потрапиш. Не маєш розвиненого того змислу, що робить здібним бачити таку появу. Але скажи, чи хочеш, щоб я тобі на те розкрив очі?

— Хочу!—крикнув радісно пан.

— Не тішся тим! Хто більше бачить, той більше чує, а хто більше чує, той більше терпить. Попереджаю тебе отже, що це справа зовсім неприємна і не цілком безпечна.

Задумався пан, нарешті відповів:

— Дві бувають підставі людського щастя—розум і маєток. Коли цеє нове чуття не ослабить у мені ані одного, ані другого, то що-ж злого може мені статися?

— Не тільки не ослабить, але зміцнить, загострить іще. То-ж хочеш, щоб я розкрив тобі очі любови й спочуття?

— Хочу.

— Ну, то ходи зо мною.

— Куди?

— До хати твого підданого, того мужика, котрого ти сьогодні киями велів навчати, що нема біди.

— Добре, піду за тобою,—сказав пан, хоча чув, як якийсь холод пробігав йому по тілі.

V.

Дрімає в смерку вбога мужицька хата. Сушовито миготить з маленьких вікон жовтаве світло каганця. На твердій, брудній постелі лежить пожовклий кістяк, стогнучи, з розпаленими від гарячки очима—це жінка мужикова. На печі, обвинений у брудні лахмани, стогне другий кістяк, це дитина, що ось-ось догорає. А на лаві під вікном без жодної постелі, тільки кулак під голову підложивши, лежить господар і також стогне з болю по одержаних киях. У хатчині пусто, чорно, чути відразливий дух нужди і занедбання, гнилих і виплюваних легких, передучора вареної і запліснілої капусти та разового квасного хліба.

Плачливо скрипнули двері, ясніше якось зробилося в хатині; ввійшов пан у товаристві незнайомого парубка. Ніхто не чув їх і не відізвався до них.

— Поглянь на те мешкання й уяви собі, що тут цілий вік мусять жити і вмірати люди, брати твої,—сказав парубок.

— Що-ж, годі всім жити в палацах, хтось і в хатчині мусить,—відповів пан.

— Але уяви собі, яке то мусить бути те життя!—сказав юнак.

— Таке, на яке заслуговують,—відповів пан.

— Поглянь на оцю молодицю, на її висохле, як скіпка, тіло.

— Знаю її здавна. Була піячкою й неробою, тепер умірає на сухоти—річ зовсім природня.

— Поглянь на оцього батька, на його тверді спрацьовані руки, на його лице, цей живий образ терпіння і глухого супокою.

— Те-те-те—худобина і нічого більше. Таку худобу завсіди треба держати на ланцюзі і під батогом, бо инакше буде кидатися й гризти людей.

— Але подумай: яка-ж то страшна доля засуджує одних на те, щоб були худобою, щоб їх держано під батогом і на ланцюгах, а других на те, щоб жили в палацах і філософували про свободу і ублагороднення?

— Що-ж у тім дивного! На гною цвіт виростає. Щоб цвіт зацвів, мусить мати під собою підстілку, що, сама гниючи, достачає квітам життєвих соків.

— Але яка-ж ціль тих квітів? На що-ж вони? Чого та підстілка мусить гнити для їх поживи?

— Розвиток думок і ідеалів—це найвища мета людськості, це цвіт її існування.

— Але нащо-ж ті думки, коли для їх розвою дев'ять десятих людськості має бути гнилою підстилкою? Яка вартість тої думки? Для кого вона має служити?

— Для себе самої. Думка сама для себе мета, в ній самій лежить її вартість.

— Дитиняча забавка,—гірко промовив молодий чоловік,—пересипування піску з одної купки на другу. Але ні, коли ти розумний чоловік, то мусиш сам не вірити в те, що ти сказав. Не людськість існує для плекання думки, але плекає думку для себе, для своєї користі.

— Що-ж, нехай і так буде,—сказав пан,—але і в такому разі тільки той може користати з неї, хто думає.

— Хоча з тої, як кажеш, підстилки тягне живущі соки?—відповів молодий чоловік.

— Що-ж, коли цвіт для гнилої підстилки зречеться цвісти, то ані сам не зацвіте, ані підстильці не допоможе. Ліпше з нагромаджених скарбів думки користатися малому числу думаючих, ніж кинути їх у пропасть забуття через те тільки, що більшість із тих скарбів не може користатися.

— Не може, кажеш? А пробували ви коли давати їй ту можливість? А для чого так пильно

стерезете тих скарбів, обставляєте їх таким штучним валом, щоб заборонити до них приступ негідним?

— Бо хлопство—то дитя, а думка—то вогонь. Дитя з вогню не скористає, а хату запалить.

— Але дитя, котрому на-віки заборонити вживати вогню, може вирости на чоловіка дикого, на двоногого звіря, і нічого більше.

— Що-ж я на це поражу?—сказав пан, здвигаючи плечима.—Чи на те лиш ти завів мене до цієї смердючої нори, щоб мені сказати оце? Не думай, що ти сказав мені щось нове. А особливо не думай, що тим розкриєш мені очі любови й спочуття.

— Цілком нічого подібного не думаю,—відповів молодий чоловік.—Я тільки силувався домацатися в тобі живої душі—і не міг. Я зважив тебе на вазі і переконався, що ти занадто легкий. А до тої хати ввійшов ти лиш на те, щоб із неї не вийти більше. Вона має бути для тебе школою, найвищим університетом. Тут маєш побрати останню, найвищу науку людськості, якої не дали тобі заграничні університети.

Пан усміхнувся на ті слова з погордою. Але молодий чоловік наблизився до простертого на лаві хлопа, взяв його за груди й підніс

легко, як перце. Потому все ще сонного поставив побіч з паном і сказав:

— Придивись до його добре.

— Обридлива худоба! — здригнувся пан.

— Знай же, що від цієї хвили ти будеш ним, вид і стан його візьмеш на себе, а він на твоїм місці засяде.

І сказавши ті слова, молодий чоловік кулаком, як величезним молотом, ударив пана в груди. Йойкнув пан у страшеннім болю і впав горілиць без тями. В цій хвилі погас канделябр, що стояв на припічку, і в хаті зробилося темно і тихо, як у гробі.

VI.

Вже починало дніти, коли пан прокинувся з свого тяжкого зомління. Сутінь стояла довкола. Отуманений він лежав іще й помалу почав пригадувати. Темні спомини якихось страшних снів миготіли в його душі. Підвів голову, щоб оглянутися довкола, та нічого не міг побачити крім тісної, сірої, квадратної шпари над своєю головою — маленького віконця хлопської хати. Опустив голову і вдарився об тверду, холодну землю. І раптом почув холод у цілім тілі, і біль, утому й непевність помішану з страхом, як чоловік, що будиться з летаргії — в темній і тісній домовині.

В тім якийсь голос перервав гробову тишу, голос страшний, хоча ледве чутний: тихий, останній стогін конаючого в тяжких болях, стогін, у яким ще раз проблисло ціле життя, повне терпіння, болів і глухої розпуки.

— Грицю! Грицю!—кликав цей голос останнім зусиллям перегнаних і виплюваних легенів.

Якась невияснена сила похнула пана. В одній секунді зірвався з твердої своєї постелі, щоб бігти на цей поклик. Як шалений оглядався довкола, пригадував щось, але нічого виразно не міг пригадати. Перед собою бачив велику глиняну піч із розваленими челюстями й надбитим глиняним горщиком, бачив брудні, глиною помазані стіни й малі віконця, бачив дерев'яну полицю з мисками. Все це бачив при слабім блиску сходового сонця, що продирався крізь каламутні шибки, але все це видавалося йому сном, страшним, гарячковим привидом. Правою рукою вхопив себе за ліву руку, щоб переконатися, чи то сон, чи ява—але раптом затремтів, діткнувшись власного тіла. Йому видалося, що діткнувся чогось чужого. Рука була груба, зчорніла від гною й ціпа, порепана, повна шрамів і бородавок. Підніс її до світла—страх страшенний! Підніс другу—друга ще гірша! Поглянув на себе—на нім була нужденна хлопська полотнянка,

а під нею груба, саморобна сорочка, перев'язана ликом замість пояса.

Знов голос, страшніший від першого. Зразу ніби початок якоїсь глибокої і болючої ікавки, а потому кашель, сухий, довгий, невтишимий, що рвав груди й запирав дух, стискав серце слухачеві залізними обценьками.

Грім, котрий ударив на десять кроків від його, не був би його так перелякав, як цей страшний кашель, що розливався цілою каскадою проразливих голосів, переходив у свист, у глибоке харкотання, переставав і наново повертався, і здавалося, що кінця не буде мати. Під вражінням цих тонів пан стояв на-серед хати, як остовпілий, не важучись навіть звернути очей у той бік, відки виходили вони.

Врешті кашель утих. І звільна, ніби пертий якоюсь непоборною силою, пан обернув очі в той бік. Ціла його істота тремтіла, він чув, що мусить побачити щось страшне, щось таке, чого ще ніколи в своїм житті не бачив. Та коли його погляд упав на пожовклий, тремтучий у передсмертних корчах кістяк жінки, півголий, відкритий з брудної плахти, з спраглими устами й палаючими від гарячки очима, до його вернулась пам'ять. Згадав усе: де він і хто його сюди завів і по що. Згадав, що бачив оцю жінку вчора, пригадав навіть свої

дикі, немилосердні слова: „Була піячка і нероба, а тепер умірає на сухоти“,—але всі ці згадки, хоч ясні, виразні і логічно з собою пов'язані, видалися йому чимось таким далеким, таким дивним, що зір його душі ніби через величезний темний яр ледве сягав до них, на тамтой бік. Між тим, що було вчора, і тим, що є сьогодні, лежала велика, неперебута, холодом окрита пропасть. Що було на її дні—він не бачив і не пробував навіть відгадати; здавалося, що хтось на-віки заборонив йому заглядати на дно цієї пропасти. А отже все-редині він чув, що він той самий, що був учора, що має той самий запас відомостів і поглядів. Лиш у серці своїм чув зміну. Здавалося, що там раптом хтось розпанахав якусь заслону, по-за якою зразу відкрився цілий новий світ, якого досі ще не бачив. Якесь дивне, всепроникливе світло поплило з цього нового світла і наповнило цілу його істоту. Не було це світло тихе, погідне, що викликає усміх радості або мрії чутливої туги, але якесь палке, дошкульне світло, що болюче тремтіло по нервах, болюче шарпало цілу його істоту, попихало до стражденного походу по якійсь тяжкій, тернистій дорозі.

І власне в цім сердечнім ясновидінню було те страшне, що він побачив тепер у лиці, в

X

очах, у постаті конаючого кістяка жінки, а чого не бачив учора. Ціле її життя, ціле пасмо терпінь, понижень і злиднів, що зложилися на те, щоб із гарної, веселої, живої дівчини зробити те, що тут лежало, стогнало й вилося з болю перед ним на нужденному барлозі,—усе це ясно в одній хвилі стало перед очима його душі. Він знав її здавна, з дитинства. Батько його взяв її з села до двора, щоб нянчила його сина. Її кругле, рум'яне, усміхнене лице з чорними як терен очима—це перша виразна згадка з його дитячого віку. Довгі, тужливі пісні, що вона співала тихим, але гарним голосом, колишали його до сну, заносили на рожевих хвилях у якусь чудову, зачаровану країну, повну світла, зелени й пахощів. До неї було його дитяче серце першим, щирим прив'язанням, бо матері своєї він цілком не знав і не пам'ятав—умерла за тиждень по його народженні.

І от якийсь нечутний вихор перелетів могутими крилами по-над його батьківським палацом. Ганна посумніла й почала нищечком плакати по кутках. Хоча очевидно старалася, щоб панич не бачив її сліз, та панич бачив їх часто. Чував якісь живі розмови батька з Ганною, по котрих вона виходила з покою з червоним від сліз лицем. Врешті зачудувався

немало, коли Ганна щезла з палацу. Тихцем видано її замуж за пастуха Гриця й виправлено до села, з часом погнано й на панщину. Панич мав тоді вже вісім літ і не потребував няньки. Цікавий був, що сталося з Ганною, але не смів питати про це батька. Тільки услужний Олекса, новий двірський пастух, розповів йому все так докладно і з такими смішними додатками, що панич посміявся немало й забув про Ганну.

Швидко по весіллі вона захорувала і вродила сінка. Коли дійшла до здоров'я, погнали її разом з чоловіком на панський лан. Положила дитину до колиски й пішла. Клала її разом з колискою в борозну й обставляла довкола снопами, щоб лежала в холодочку. Живучи вісім літ у дворі, одвикла від тяжкої праці; жала кепсько, поволі й мучилася при цім дуже. Польовий, котрий здавна мав її на оці, тепер, коли була жінкою другого, дуже часто заохочував її до праці вдарами канчука; жала, поливаючи слізьми колосся. Польовий не пускав її до дитини, яка плакала в колисці і рвала своїм голосом її материнське серце. Чоловік її не любив, дитину її ненавидів; і коли приходила зморена і змучена, докучав їй тим, у чому не була винна, або бив її за кожні-сінське слово. Так плили її літа, ті молоді літа,

котрі в житті людини звичайно бувають райським садом серед нужденних полів та пустирів.

За два роки почорніла, висохла, збридла так, що годі було пізнати її. Погасли живі іскорки в її очах, сміх утік із уст. Почала напиватися. Такою бачив її не раз панич, коли вернувся з шкіл на вакації. На панщині співала розпусних пісень, сміялася, одбіраючи вдари канчуками, а відбірала їх не мало, хоч польовий уже без гніву і завзяття підганяв її, чи то махнувши на неї рукою, чи то з іншої якоїсь причини, про котру йшли голосні бесіди в селі й у дворі.

Бачив також панич її дитину, оту нещасну, опущену й занедбану дитину. Лазила довкола хати брудна, замурзана, в одній сорочині, обливаній що-день борщем і посипуваній порохом, лазила, то плачучи жалібно з голоду, то знову муркотячи щось собі й співаючи під носом та з подивом і страхом витріщаючи свої великі, гарні, сині оченята на кожного перехожого. Яким глибоким болем проймає тепер ще панське серце сама згадка про ці очі, такі подібні до його власних! Живо з убійчим упором стає перед ним думка: „Адже-ж це був мій брат! де він тепер? що з ним сталося?“

— А, знаю!—відповів сам собі на це питання з тою самою надзвичайною ясністю.—

Там він на печі лежить, я бачив його вчора. Знаю, знаю,—додав, ізгадуючи його історію.—Коли дійшов до десяти літ, узято його до двора за підпасича. Пас телята, потому корови в лісі, а коли раз погубив худобу й вернув з одним лиш батогом до двора, копнув його розгніваний завідатель у груди чоботом так, що відразу почав плювати кров'ю, а потому казав його ще вибити канчуками. Не встав від того дня—батько й мати понесли його з плачем на ношах до хати. То було два роки тому.

І пан в одну мить скочив на припічок і поглянув у темний кут на великій глиняній печі. Під брудними шматами лежав там другий кістяк посеред убійчо смердючого повітря. Лице подовгасте, висохле, здавна немите, лиш очі великі, сині, майже зовсім уже вигаслі, неперушно поглядали на стелю. Ані голосу, ані стогнання не було чути, лише зрідка тяжкий віддих підносив груди. Ноги були вже холодні. Очевидна річ, що остання іскра життя ледве вже тліла в цім до решти виссанім тілі.

— То твій брат!—крикнуло щось усередині у пана так голосно, що він перелякався того свого власного внутрішнього голосу.

І відчуваючи серцем усе те, що ці люди перетерпіли в своїм житті, відчуваючи, як близький, як коли-б вони були частиною його са-

мого, він почув, як холодний піт краплями виступав на його чолі. Тільки тепер він пізнав, що єсть біда, що вона таке. Не сам біль тілесний, не гризота сумління, не знеохота, безнадійність і розпука, але все разом—ці рухи хробака, настоптаного ногою, це ломання і нидіння живої людини під важкими колесами суспільної несправедливості.

— Боже мій! досить, досить того виду,— зойкнув пан з глибини душі й кинувся до конячої жінки, яка знов почала кашляти.

VII.

Довга тінь закрила віконце; дерев'яним ко-
стуром застукало об шибку.

— Гей, Грицьку, ти ще дома?—кликав зна-
двору голос отамана.

— Дома,—відповів пан.

— Збірайся-ж на панське, сіно возити.

— Не можу,—відповів пан.—Жінка моя ко-
нає, дитина вмирає.

— Покидай їх, нема часу!—крикнув отаман.

— Як-же-ж покидати близьких смерти?

— До сто чортів!—крикнув отаман,—нехай
і без тебе здихають, а ти йди! Пам'ятай, що як
другий раз прийду, щоб я тебе вже не застав!

Отаман пішов, а пан стояв коло навмірущої
як приголомшений, дивуючись сам собі, яким

способом він назвав її своєю жінкою, чого озвався на поклик „Грицьку“, чого не дав отаманові пізнати себе, як пан. Стояв так довгу хвилю, подав води хорій, поправив лахмани на хлопцю, що вже ледве дихав, хотів ще щось робити, сам не знаючи, що має робити, коли втім скрипнули двері і ввійшов отаман.

— Ти ще тут?—крикнув він замість щоб поздоровкатись.

— Але-ж... але-ж,—простогнав пан, чуючи, що тремтить перед своїм власним слугою.

— Я тобі казав, лайдаку: йди!—крикнув отаман і що-сили вдарив його костуром по плечах, потому вхопив за волосся й поволік від постелі до сіней. Пан ішов, як неживий, не думав опинатися.

— Бери шапку і вила!—крикнув отаман і вдаривши його в потилицю так, що йому аж свічки в очах засвітилися, попхнув його вперед себе.

— Грицю! Грицю!—почувся з хати протяжний, жалібний голос.

— Марш, нехай здихає стерво!—крикнув отаман. Похиливши голову як віл під обух, з вилами й граблями на плечах пан вийшов на вулицю.

Вулиця була порожня. Сонце вже високо підійшло. Очевидно, всі вже пішли на панське—

він був останній. Почав бігти, гнаний якимось глухим, звірячим страхом і прокльонами отамана, а в душі його без упину лунав страшний кашель і крик навірущої: „Грицю!Грицю!“

На луці вже кипіла робота, шелестіли вила, обертаючи сіно, йшли розмови, жарти, чулися навіть співи. Завідатель ходив по луці, розставлені гайдуки з канчуками пильнували праці й підганяли лінивих.

— Га, вже і цей кум іде!—крикнув завідатель, побачивши пана.—Вітайте, куме! Ви певно ще не поснідали?.. Гей, хлопці, дайте-но йому снідання, як належиться!

В одній хвилі гайдуки кинулися на пана й повалили його на землю. Один сів йому на голову, другий на ногах, а два почали молотити канчуками. Завідатель сміявся й похвалив їхню зручність.

— Ну, а тепер, підкріпившись, марш до роботи!—сказав весело завідатель. Пан мовчки взявся до праці. Не думав ні про що, добував останніх сил, щоб зрівнятися з іншими, але не міг.

— Е, як бачу, куме, ви сьогодні не в гуморі!—крикнув над ним пан завідатель і скропив його канчуком.—Скоріше, скоріше!

Спітнілий, змучений, ледве живий грабав пан сіно, нічого не мовлячи, нічого не дума-

ючи, як машина. Одно лиш слово проказував, те саме, що ще вчора здавалося йому підлою брехнею, а нині набрало для його такого величезного значіння:

— Біда! біда! біда!

А коли врешті підчас найвищого змучення пан думав, що тут упаде без духа посеред луки і не встане більш, коли вже руки, ноги й груди рішучо відмовляли служби, завідатель крикнув раптом:

— Досить, ідіть їсти!

Сами випали з рук панових граблі, сами опустилися руки, він сів на тім місці, де стояв, і не говорив нічого, тільки віддихав і шептав:

— Боже, чи ще не досить?

Кілька селян зблизилося до його, розпитуючи про жінку й дитину. Пан мовчав хмарний. Зрозуміли його й, киваючи головами, шепотіли.

— Со духи праведними упокой їх, господи!

Якась милосердна душа ткнула йому в руку кусник чорного, разового хліба, печеного з помішаних останків муки житньої, ячмінної, вівсяної і стоколосу. Пан був голодний, то й не надумавшись почав гризти той твердий хліб. І разом з хлібом якесь огірчення, безсилення й роздратування опанувало його. Досі він неясно якось уявляв собі своє

становище й вірив, що все це або страшний сон, або лиш хвилева проба долі, кара за його твердий упір, і що кожної хвили якимось чудом усе зміниться і вернеться на своє давнє місце. Але коли попоїв хлопського хліба, що каменем заліг у його шлунку, та віра почала розпливатися в нівіщо, й він почав розуміти, що те, що сталося вчора, вже не відстанеться ніколи... „А до тої хати ввійшов ти на те, щоб більш не вийти з неї“, — пригадалися йому слова дивного юнака, і він похилив голову, як засуджений злочинець, і сидів у німім остовпінні.

Не жаль йому було за минувшиною, та, проте, теперішність боліла його без упину, тягом, як болить хробачливий зуб. Раптом здригнувся й напружив слух. Тут-же за ним на копиці сіна сидів завідатель, зайнятий живою розмовою з завідателем сусіднього маєтку, який оце допіру приїхав на коні. Говорили по-німецьки, очевидно не боячись, щоб їх хтось підслухав, і знаючи, що жаден мужик по-німецьки не розуміє.

— Коли-ж купуєте це село?—питав чужий завідатель місцевого.

— Перед новим роком тяжко буде.

— Ов, а то чому? Адже здавалося мені, що капіталу вам не забракне.

— В тім то й клопіт, що не стає ще двох тисяч заплатити з контракту.

— Через літо й осінь певно зберете таку суму.

— А певне. Урожай маємо гарний, сіно також гарне. Можна буде продати сто корців пшениці для себе, ну і сіна пів-стирти можна буде на моє нове господарство відставити. Я вже з властителем умовився.

— Ну, то чого-ж хочете зволікати до нового року?

— Бо то, бачите, в тім сільці нема ліса з будівляним деревом, а тут узімку зачнуть рубати, то можна буде яких двісті сосон для себе відложити.

— А так, бажаю вам щастя. Дай, боже, щасливо дійти до ціли! А що-ж пан?

— А що-ж би? Знаєте, як то кажуть: добре дуріти, коли приступає. Виріс у достатках та роскошах, і хоч у господарстві нічогісінько не тямить, уважає себе бо-зна за якого господаря, бо все йому ведеться. Цікавий я, як то йому буде вестися без мене. З великої роскоші забажав нарешті побачити біду і вчора мало що ввесь дім не перевернув догори ногами, найстарших слуг із служби понаганяв.

— За що?

— Від кого лиш почує слово „біда“, зараз жадає, щоб йому показав оту біду.

7
— Ха, ха, ха!

— А коли ні—марш з служби! Ледве сьогодні його впросили, щоб змилосердився над людьми.

— То диво!

— Дурний він, дурний, думає, що як досі було йому добре, так і до віку буде. Гей, пізнає він ще біду, аж йому вухами наплеться. Ну, а як же з вашими здобутками?—запитав місцевий завідатель чужого.

— О, мені ще далеко до ціли,—відповів замісцевий.—У мене пан—бита бестія, але, проте, чоловік до тисячки готовими, крім платні, що-року якось назбірає.

Далі пан не міг слухати розмови цих чесних людців. Майже не тямлячи, що робить, устав, узяв залізні вила й, супокійно зблизившись, з усієї сили всадив їх у груди свого завідателя. Той упав без духу, лиш ногами затріпав. Чужий завідатель відскочив і наробив гвалту. Прискочили гайдуки, звязали злочинця, а бачучи, що завідатель не живе, зложили його на ноші й казали мужикам нести до двора, а за трупом вели звязаного убийцю.

XIII.

— До тяжкої школи віддав єси мене, боже! Впровадив ти мене до тої вищої школи біди!

й двері затріснув за мною! Чи думав я ще вчора, коли легким кроком виходив з рідного двора, що сьогодні повернуся до нього з путами на руках, збитий у погорді, порівняний з найнижчими і супроти них навіть понижений, бо злочинець. І як же скоро та школа наповнила тіло моє терпінням, а душу розпукою!

Так думав пан, уступаючи серед гайдуків на подвір'я свого двора. На ґанку сидів новий пан—він знав, хто то був у його власній шкурі, але уста мав замкнені. Побачивши незвичкий похід, вийшов напроти його. Поглянув супокійно, з виразом жалю, на трупа й на винуватого, довго вдивлявся в його своїми лагідними очима, врешті запитав:

— За що ти вбив мого завідателя?

Пан чув, що в слові „мого“ в його голосі тремтіла зненависть, і догадався, що й у нового пана помімо зміненого обличчя пасмо свідомости свого я не перервалося, лиш уста так само були замкнені, як і у його. І відповів:

— Убив, бо так було треба.

— Що-ж він провинив?

— Над нижчими кат, перед вищими брехач, дбав тільки про себе самого.

— Але що-ж він тобі зробив?

— Мені? Казав мене бити за спізнення і...

— І що?

Пан мовчав, не міг розповісти розмови з сусіднім завідателем.

Тим часом покликано сторожів закона, які ще з учорашнього дня пробували в дворі, бо скатовані вчора злочинники не могли йти, а підводи не можна було дістати. Ці взяли нового злочинця в свої руки.

— За що ти забив завідателя?

— Бо так було треба.

Більше не могли від його нічого допитатися.

— Чекай, зараз ти нам більше виспіваєш! — сказали і зачали переводити з ним слідство по своєму. Але хоч кров бризкала з перев'язаних батогом пальців, хоч розпаленою шиною пообсмалювано йому литки, а намоченими в солі шнурами посічено до крові його плечі, — нічого більш, крім цих слів, не видобуто від його. Аж над ранком по відбутих муках зложено пов'язаних в'язнів на драбинястий віз і повезено до міста. Коли відїздили з села, загули дзвони з сільської дзвіниці на знак, що зараз відбудеться похорон. Час був робочий, отже піп казав з ранку винести на кладовище трупи жінки і сина Грицькового, щоб їх покропити й поховати, поки роса зійде з сіна. При гомоні дзвонів, котрих ніколи не мав уже почути, скатований злочинець заривав перший раз тяжко і

X

болюче. Чув, що серце його тане, що тіло його зламане, що все скінчилося для його на світі, і не бажав уже нічого більш, як лише спочити побіч своєї няньки й свого братчика.

IX.

Півроку минуло від того дня, коли через вулиці головного міста на гору за містом тягнула величезна юрба народу. Посеред узброєних посіпаків їхав віз, а на йому прикований сидів чоловік блідий, змучений і перед часом зів'ялий. То був убийця завідателя, засуджений на смерть: власне його й вели до місця, де чекала на його шибениця.

Він очевидно здавна знав, що його чекає, й не показував тривоги. Здавалося навіть, що бажав смерті; інші знов казали, що то проста худобина з тупим чуттям, і що той супокій—то глупота і ніщо більш.

Побіч провинника стояв піп і говорив йому довго й переконуючи до серця, говорив про скруху, про покуту за гріхи в житті і про справедливість божу, сполучену з безграничним милосердям. Та винуватець чи то з глупоти, чи з закаменілости не слухав, чи не розумів тих наук.

— Дивіться: ані разу не перехреститься! — кричали за ним старі богомільки.—Йди, йди,

безбожнику! Чортові запродав ти душу, швидко дістанешся в його пазурі.

— Такого порядного, чесного й приємного чоловіка замордував, і то зовсім без причини, і ані крихти жалю!—говорили інші.

— Знаєте, коли-б був показав жаль, то може були-б йому злагодили кару.

— Е, а я завсіди кажу, що тут, особливо тут, не можна мати найменшої злагоди. Раз хлопіві попусти, то бог знає, на що він одважиться.

Пан слухав тої розмови, але серце його було супокійне, не обурювалося. Він розумів, що ці люди не знають, що говорять, і жалувачав їх. Раптом почув, що хтось доторкнувся його плеча. Обернув лице й побачив побіч себе того самого юнака, котрий колись запровадив його до хлопської хати. Лице в юнака було ясне, променисте. Він сказав:

— Ну, що-ж? перебув єси школу?

— І доходжу до кінця,—додав пан.

— Проба твоя скінчилася. Може хочеш вернутися назад до життя, до свого двора?

— Кинений під колеса суспільної машини, розтрощений і розчавлений мав би я жити далі? Ні, не хочу. Бажаю кінця.

— Ну, то до побачення.

Але пан сидів, потонувши в думках, і не чув тих останніх слів. Надія на життя, на

дальше життя так давно вже щезла сперед його очей, що в першій хвилині при словах юнака він навіть не міг повірити в її існування, в її можливість. Але зараз дальшої хвилині віджили ще давні спомини, з понурої темряви виблисла незнищена любов до життя, і він мимохіть витягнув руку до юнака й крикнув;

— Ах, ні... Прости мені... Хочу жити, хочу вернутися до того, чим був. Хочу любити, терпіти і боротися!...

Але юнака вже не було при йому, а слова його, незрозумілі і дивні, викликали тільки нові прокляття серед старих богомолук.

— Чорта кличе, щоб його спас... Хоче жити, розбишака...

— Це-ж божевільний!—мовили інші.—І таких людей вішають, замість віддати їх до шпиталю!

— Вовка чи здорового, чи скаженого одинаково треба вбивати. А в оцьому разі особливо треба дати відстрашливий приклад іншим.

І звільна, як ріжнобарвна ріка, посувався величезний похід вулицями, все більше наближаючись до страшного кінця.

Як-то Згода дім будувала.

Бідні люди хотіли собі побудувати дім—тривкий, кам'яний, вигідний. Змалку вони наслухались стільки разів приказки: „Згода дім будує, Незгода руйнує“, що рішили запросити Згоду, щоб і їм дім збудувала. Згода була стара, беззуба добродушна бабуся, і дуже радо згодилася на їхню просьбу.

— Добре, дітоньки, я, вам усе гарненько, смирененько... Ой, бо то нема над мене! Ви знаєте мою приказку: „Святий спокою, гаразд з тобою!“ Я, мої любенькі, жадних сварок, жадних суперек, жадних процесів ані торгів не люблю. Я все ладком та добром. І бачите, якого віку доживаю!

Бідні люди справді бачили, що Згода не мала ані одного зуба в роті, була сива та поморщена, як сушена груша. Коли-б у них були завидющі очі, то були-б побачили, що старенька була трохи не гола, бідна, обшарпана: бачите, хто не хоче, той хіба не скривдить її, а вона все смирененько та тихенько

волить не доїсти, не доспати і зубами з голоду сикти, ніж мала б з ким небудь задертися. Але у бідних людей очі не були завидющі, а серце було повне любови й згідливости, і вони не бачили латок та бідности, але натомісць цілою душею всисали в себе кожне слово, що говорила Згода.

Діставши будову дому й зробивши як слід контракт у нотаря, Згода першим ділом пішла до Незгоди, що жила також у нужденній землянці на краю міста і увесь день тільки й робила, що гарчала та сварилась та до поліції з сусідами тягалась.

— Слухай, сестричко,—сказала Згода увійшовши до хати й привітавшись з Незгодою.— Трапився мені зарібок—вибудувати бідним людям хату.

Незгода тільки очі на неї витріщила, а далі як не зарегочеться, як не зацокає:

— Тю, тю, **т**ю на твою голову! Ти за будівничого обіраєшся? Та тебе-б тільки в просо за опудало поставити, а не за будівничого обірати. От уже дурні якісь, а не люди!

— Ну, сестричко,—лагідно сказала Згода,— гріх тобі глузувати з мене. Адже-ж знаєш стару приказку: „Згода дім будує, Незгода руйнує“. Бідні люди захотіли мати дім,—ну, що-ж тут натуральнішого над те, що удалися до

мене? Адже-ж не до тебе їм було удаватися. Досить вони від тебе натерпілися.

— Я-б їм була їхні дурні голови окропом обілляла, якби були до мене посунулися!— крикнула Незгода.— Але, проте, ще раз говорю, що вони ані на волосину ліпше не зробили, удаючись до тебе. Ну, скажи на милость божу, що з тебе за будівничий? На чім ти розумієшся? Адже-ж тебе, хто лиш хоче, в торбі січки продасть. Хто лиш хоче,—ошукає, обдурить, обдере, а ти все тільки головою махаєш, та „Нічого, нічого! Якось-то воно буде!“

— Ні, сестричко,—випроставшись каже Згода,—це ти не по правді міркуєш, не така-то я й дурна, як обідрана. А те, що мене злі душі ошукували, обдирали та в мішку продавали, мов ката, це, небого, все були твої інтриги, твої намови та бунтування. От тим-то я тепер прийшла до тебе. Зглянься на бога, покинь свою погану роботу. Не заважай мені, не рий підо мною, нехай я тим бідним людям дім збудую, щоб вони жили собі смирененько та мене добрим словом згадували.

— Тю на тебе, дурна смолотоко! — скрикнула Незгода.— Та я про тебе здавна ані знати, ані чути не хочу, не то що мала-б заважати твоїй безмозкій роботі! Роби собі що хочеш, я й дивитись не буду в той бік.

Думаєш, що у мене нема важнішої, продуктивної роботи, як тільки бігати за твоїм хвостом та рити ями під тобою? Найшла-б я собі поживу! Я ось найнялася на поденщину до Круппа, Армстронга і Верендля, щоб пильнувати фабрикації нових карабінів, гармат та бездимного пороху. Це трохи важніша справа, ніж твоє будівництво. Будуй собі, моя любенька, хоч і до самої хмари. Я тобі певно на перешкоді не стану, а з твоєю будівлею й опісля легко впораюся, коли тільки...

І вона злорадно зареготалася.

— Ну, чого-ж бо ти, сестрице, так погано смієшся і не договориєш?—з сумовитим закидом, простягнувши лице і уста вниз, сказала Згода.—Коли тільки—що?

— Це вже моє діло!—відрізала Незгода.—Йди собі та й берись за будову і дай мені чистий спокій!

Згода знала норови своєї сестри, знала, що коли ота раз сказала: йди собі,—то вже небезпечно далі наїждати їй. То-ж хоч і як хотілось їй знати ті слова, котрих не договорила Незгода, і в котрих було щось похоже не то на посміх, а не то на якусь таємну погрозу, але, з другого боку, рада була, що Незгода хоч раз у своїм житті згодилася на її просьбу й дала їй слово, що не буде їй заважати при

роботі, не буде рити під нею ані інтригувати проти неї. З легким, супокійним серцем вона пішла до себе й узялась пильно за своє діло.

Ґрунт, на котрім мав будуватись дім бідних людей, був не зовсім чистий. Одна частина його занята була старою руїною, друга довгий час служила сусідам за смітник, а третя була колись сажалкою, а тепер простим багном.

— Треба буде очистити цей Ґрунт,—подумала Згода й пішла шукати робітників.

— Що вам, пані-матко, далеко шукати?—сказав, здибавши її на вулиці, старий підприємець Байбарзо, або як він себе з-панська звав, Шлендріян,—ви мені поручіть оцю будову, я вам дешевенько достачу робітників і всього потрібного матеріялу. А ви собі тільки план виробіть, кошторис, то-що, та й назирайте, щоб усе йшло, як слід.

— Та добре, кумоньку, добре,—сказала вродована Згода.—Так вишліть же завтра робітників, щоб почали Ґрунт чистити та рівняти. А про план ви не турбуйтеся, план у мене вже готовий.

На другий день Шлендріян, звісно, робітників не вислав, але сам прийшов на пляц. Прийшла й Згода і зразу дуже здивувалася, не побачивши замовлених робітників.

— Та ви, кумонько, не гнівайтесь,—сказав до неї Шлендріян. Годі було сьогодні, їй-богу, годі. Знаєте, які то у мене робітники—тільки плюнути. Одні грали в карти цілу ніч, а тепер хропуть, аж буда трясеться,—не добудишся їх, хоч з гармати стріляй; другі гуляли на весіллі, треті десь кудись пороз'їздилися,—ну, біс їх знає! Але я їм завдам, не бійтеся! Скоро тільки у нас робота почнеться, то все мені мусить іти, як на шнурочку. Я вже себе покажу.

— Та бо я хотіла, щоб зараз, сьогодні робота почалася,—сказала Згода.

— Е, що там, кумонько,—сказав Шлендріян,—один день швидче чи пізніше, при таких великих ділі це не робить ніякої різниці. В таких річах треба помаленьку квапитися. „Помалу ідеш, далі заїдеш“—це дуже розумно сказано. І знаєте що, кумонько: ми собі сьогодні обоє гарненько оглянемо ґрунть, ви-тичимо, де, що й як має бути, а завтра, дасть бог дочекати... Чи властиво ні, завтра не можна. Завтра святонько, наше будівницьке свято, Положення ризи,—завтра вже мусите потерпіти, кумко солодка! Але післязавтра ми гарненько вийдемо і духом усьому дамо раду.

Що було робити! Згода згодилась на раду свого кума, і вони пішли оглядати ґрунт. Підійшли до Руїни.

— Ну, Руїнко, старушко шановна,—сказав до неї Шлендріян,—тепер тобі мабуть остання година приходить. Годі тобі, серденько, на світі божім довше заважати, пора на спокій! Ми тебе помаленьку дзюбаками та залізними ломами на шматочки дрібненькі, та в онту багнюку і впремо. Там і тобі буде спокійніше, і нам не без вигоди.

— Що, що, що?—промимрила Руїна.—Ви, мене? Таку стару історичну пам'ятку—та дзюбаками, та ломами, та в багно? Зрадники! Нігілісти! Космополіти! То так ви свою святу батьківщину і бувальщину шануєте?

Згода аж затряслася, тії слова почувши, аж поблідла й похолола від п'ят до голови.

— Але-ж, серденько мое, свята Руїнонько,—сказала вона,—змилуйся над моєю головою! Мене загожено на цім пляцу побудувати новий дім. Як-же-ж я можу це зробити, не усунувши тебе? І чи не досить ти жила на світі? Дозволь, моя дорога, і наступникам твоїм наступити на твоє місце.

— Геть від мене!—репетувала Руїна, побачивши, що з нею панькаються.—Не доторкайтеся до мене святотатськими руками. Хіба не знаєте, що мене ще князь Облуп Скорпіонович будував, а князь Обдер Караконович руйнував? Хіба не знаєте, що я на святому,

історичному ґрунті стою? А хто посміє рушити, осквернити наш історичний ґрунт, той зрадник, Юда, той волів би був і на світ не родитися!

— Все це правда,—сказала заклопотана Згода,—цілковита правда... Але скажи ти мені, що я маю робити? Дім мусить бути збудований, пляц невеличкий,—годі-ж мені не рушати тебе?

— Не смієш! Не руш!—кричала Руїна.— Я частина старої Руси, нашої святої матері, а „хто матір забуває, того бог карає“. Це про вас, огидні новатори, сказано. Знаю я, чого вам хочеться; вас підмовили наші одвічні вороги, і ви хочете усунути з лиця землі останню пам'ятку нашої минувшини, щоб і саму ту славу минувшину затерти, вирвати з пам'яті потомків, щоб улекшити роботу винародовленню. Знаю я, по яким це ви „всказувам“ робите! Але не діждете того. Ще я стою міцно і не дам себе на поталу. Геть від мене, виродки, кажу вам, бо зараз, завтра таку про вашу „затею“ статтю віржу в газеті, що вам аж у п'ятах потерпне!

Згода стала ні в п'ять, ні в десять супроти таких слів, але Шлендріян не злякався. Він добре знав, що „не такий чорт страшний, як

його малюють", і кивнувши Згоді пальцем, відійшов з нею на бік і сказав:

— Ти, кумонько, не дуже лякайся того, що ця старушечка говорить. Балакуча вона, про це нема що й казати, і норовиста. Стаття в газеті сяк чи так проти нас буде, про це також не бійся. Але і на те я не радив би дуже зважати. Людям рота не заможеш, а частенько вони навіть не такі злі, як би це з їх слів здавалося. От, мелють собі, щоб теркотіло, хоч муки з того млива ніякої нема. Але, з другого боку, ось що я тобі скажу. Руїнка наша таки має і за собою трохи правди. Подумай лишень, скільки сот літ від часу князя Облупа Скорпіоновича вона ось тут простояла, а ще й тепер, коли до неї добре придивитися, то така, нівроку, тверда та кремезна, що дай боже всякій новій будівлі. Так знаєш, що я тобі пораджу? Ми її трошки обчистимо, обхамраємо, де треба підмуруємо і повернемо під свою нову будову. Старий фундамент, ручу тобі, так кріпко збудований, що простойть ще довгі віки.

Згода задумалася, але по її добротливим лиці видно було, що такий вихід з неприємної суперечки був і для неї самої приємний.

— А ти подумай,—договорював Шлендріян,—скільки то ми роботи і кошту ощадимо

бідним людям, маючи такий шмат уже майже готовий!

— Та воно-б, кумоньку, не зле було,—зітхаючи сказала Згода,—тільки бачиш, мій план трохи инакший, ніж план фундаментів отцеї Руїни. Покійничок Облуп Скорпіонович будував замок для себе й для своєї двірні, а мені-б треба для бідних людей Дім народний будувати.

— Ей, кумо, дурниця, їй-богу, дурниця!—скрикнув Шлендріян.—Бідні люди не такі дуже перебірчиві та норовисті. Хоч новий дім буде трохи недогідний, тут тісний, там темний або що, то їм те буде аж надто добре. Вони за все вдячні будуть. Адже-ж вони, серденько моє, в яких хоромах вік свій спропудили? Мало що ліпших, ніж хліви! Будеш ти на них уважати? А ще як їм скажеш, що їх новий дім стоїть на тім самім фундаменті, що замок покійного князя Облупа Скорпіоновича, то вони такі щасливі будуть, мов у небі!

Згода замислилася ще глибше, і для святого спокою пристала на те, що мовив Шлендріян.

Пішли далі, щоб оглянути багно.

— Ну, тепер я вже й не знаю, чим оте Багно засипати,—воркотіла Згода, помірявши паличкою глибину рідкого болота й послухавши, як посеред його в калюжах кумкали жаби.

— Що? мене засипати? мене нищити?— пробулькотіло Багно,— мене? коренну, ісконну властивість цього ґрунту? Ні, я на це ніколи не пристану!

— От тобі й на!—сказала Згода,—і тут якась національна властивість, якісь історичні права! Головонько моя бідна!

— А ми! А ми! А ми!—закумкали хором жаби. — І куди-ж ми подінемось, коли ви це Багно засиплете? Не з історичного боку ми виступаємо, але відзиваємося до вашого серця, до вашого людського чуття! Змилуйтесь над нами, не вкорочуйте нам віку, не руйнуйте нашого улюбленого Багна!

Згода не знала, що й почати.

— Слухайте, любі мої,—сказала вона.—Те, чого ви просите, то неможлива річ. Вірте мені, я щиро шаную ваше право на життя, але це Багно мусить бути засипане. Я радо власним коштом перевезу вас до річки, де можете собі спокійно гуляти.

— А наші родинні гнізда, наші прадідівські леговища, праматеринські купелі—все це нам треба покидати? Ах, ах, ах! Нема у вас чутливих сердець, нема любови до рідної землі!

— Та плюнь-бо ти, кумо, на них!—скрикнув розлючений Шлендріян.—Будеш ти з усяким хробаччям панькатись! Не бійся, як по-

бачуть, що не жарти, то заберуться як нестрепані, навіть слова не скажуть. З таким дрантям треба гостро.

— Але подумай, кумоньку, родинні гнізда, прадідівські леговища, праматеринські купелі— і все те фу—та й нема! Ну, якби нам так?

— І то правда,—сказав Шлендріян і також замислився, а по хвилі додав:—А знаєте, кумо, може-б можна цьому лиху зарадити. Я думаю так. Частину Багна, де мають стати фундаменти будинку, ми засиплемо, це вже дарма. А середину його, оту найглибшу, можемо зоставити так як є, обмуруємо її гарненько, так що займе ціле подвір'я. І Багну буде рай, і жабам рай, і бідним людям також кривди не буде, бо будуть мати на подвір'ї сажавку. Всякі користи з неї: літом холодок, а зимою своя ковзанка.

Згода мало не поцілувала свого кума за таку мудру раду.

— Тільки чим його те Багно, засипати? — клопоталась Згода.

— А хіба-ж мало маємо Сміття?—сказав Шлендріян.—Глянь на оту купу, куди од віків усі сусіди викидали, що кому було непотрібне: онучі, череп'я, розбите скло, попіл і всяку всячину. Це ми гарненько втелюємо в Багно—буде з нього досить.

— Не смійте—закричало Сміття.—Я також історична традиція, я знак унії двох народів, знак добровільного їх співробітництва! „Що буг злòнчил, нех члòвек не розлòнча!“¹⁾

Але Згода вже не дивувалася й не гнівалася, а тільки лагідно сказала:

— Не бійся, кохане Сміття! Ми не думаємо тебе виїхати за границю, ані нівечити одразу. Навпаки, ти будеш у нас „во главу угла“, підеш під фундаменти до нашого нового дому.

Сміття почало було щось відповідати, але годя вже не слухала і пішла далі.

Такий то був початок тої пам'ятної будови. Як вели її далі Згода з Шлендріяном, як купували цеглу й каміння, як мурували і під час мурування плани перемінювали, а перемінивши бачили, що кепсько зробили, як мулярі не хотіли слухати Шлендріяна, а цегла мулярів, про це все довго було-б розповідати. Не скажу також, чи довго чи коротко вони працювали на тій будові, а перейду просто до того торжественного дня, коли будова була вже готова і коли її посвячувано. То була радість для бідних людей, то було всенароднє свято! З усіх боків з'їхалися відпоручники і нотаблі, попривозили своїх жінок у шовках, своїх дочок у білих та рожевих сукнях і своїх

1) Що бог злучив, того людина хай не ділить.

парафіян у національних свитках, полотнянках, личаках та клепанях і з національними кошельми та дзьобеньками за плечима¹⁾). Щось зо п'ятдесят пан-отців стануло до соборної служби божої „за всякое прошение“, а по службі божій чотирі найславніші проповідники на всі чотирі роги світа почали поучати зібраних про важність і красу цього свята. Згода царювала над зібраними. Вона була убрана в нову гарну сукню, вибілена і трошки навіть підрум'янена, сиділа на балконі нового будинку та все лиш усміхалася та благословляла. В кінці, коли проповідникам не стало вже духу в грудях і вони скінчили свої нахненні промови, коли всіх очі ще раз звернулися на нову будову й на неї, Згода порозуміла, що пора й їй сказати пару слів. Вона встала і, обпираючись руками об залізне поруччя, сказала:

— Ну, дітоньки, я по-просту до вас. Маєте, хвалити бога, домок гарний, для спільного вжитку. Тільки тихенько в нім, діточки, без крику, без стуку, бо то будівелька ще нова та слаба, знаєте, не встоялась. Одно тільки можу вам сказати: можете бути горді за цей домок. Такого другого не знайдете в цілій окрузі. Нехай-же він буде вашою твердинею,

¹⁾ Клепаня — бриль; дзьобенька — торба гуцульського мережання.

нехай об його мури розбиваються всякі заходи, всякі наїзди ворожі! Кріпко і згідно, мої дітоньки, бороніть цього свого національного добра, і коли яка непокликана рука простягнеться, щоб хоч одну порошину з його взяти, відбивайте її громовим окликом: Русь для Руси!

— Русь для Руси!—закликали всі зібрані, піднявши вгору руки, а Згода сама так запалилася тим окриком, що необачно тупнула ногою об балкон. І раптом захрустіло, затріщало й загуркотіло, і на місці, де перед хвилику пишалася нова будівля, згромаджені побачили величезну хмару куряви. Згода враз з балконом у першій хвилі злетіла вниз і встигла без шкоди вискочити з розвалин. А коли курява розвіялась, то зібрані побачили, як зпосеред розвалин вилізла ще одна постать, обдряпана, обшарпана, але також здоровісенька. Це була аж надто всім знайома Незгода. Вона плювала і чхала й обтріпувалася від пороху, глини й болота, що кругом поналипало на ній. Побачила сестру свою Згоду, що бліда як крейда, вся тремтючи з переляку, стояла в першому ряді видців, і підійшла до неї, грозючи їй по-під самий ніс затисненими кулаками:

— І ще й сама, старе луб'я, до мене прилізла, сама мене просить: дай мені спокій,

не заважай мені, не рий під мною!—зацо-тіла з злости Незгода. — Ну, скажи ти, в'ялена ріпо, заважала я тобі, рила під тобою? Скажи при людях, при чесних пан-отцях, нехай нас розсудять! Правда, що я зовсім не творилася до твоєї роботи? А тепер скажи мені, нащо ти сама, підступом, мене в свої фундаменти замурувала? Ти думала, що там мені капут буде? Ах ти, опудало конопляне, ах ти, косто-гризе! Невже в твоїй голові нема й стільки мозку, що в діравім горісі зерна? І яка щира сестриця! Бачить, що я заснула—ану мене в фундамент замурувати! Але почекай лишень, будеш ти мене знати, будеш ти мене тямити!

І Незгода вхопила Згоду за сиві коси і на привеликий соблазн зібраного народу обидві сестри з криком і писком почали тягатись, волосатись та проклинати одна одну.

А пишний дім, Згодою збудований, лежав у розвалинах.

В цьому оповіданні Франко глузує з угодовництва й глупоти буржуазних кол, що куценькими конституціями та дрібними змінами сподіваються поліпшити суспільне життя, не знищивши на-перед революційним вибухом рештків старого ладу.

З М І С Т.

стор.

Передмова	3
Звірячий бюджет	5
Історія кожуха	13
Свинська конституція	22
Як пан собі біди шукав	35
Як-то Згода дім будувала	74

24
 5

 1
 1
 1
 5
 2
 7
 3
 4
 1
 2

 5 2 8

33
 50
 58